CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ALWAYS THE BEST

व्याकरण हेतु मोहक रंग

New ANKIT®

LONG BOOK

PRADEEP SALES CORPN.
PSC
169 B. Jeewan Nagar
Ashram New Delhi- 14
Ph.: 6846518

Name _____

Class _____

Subject _____

Page 160

Price Rs. 13.50

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रयोजनवती लक्षणाउपपादयति

"मयाक्रान्तानां गणानां कुन्ताः प्रवेक्ष्यन्ति" इति वाक्ये कुन्तयुक्तजनानां प्रवेशे तात्पर्यति प्रवेशन क्रियायां कुन्तानामन्वयस्य बाधितत्वेन कुन्तधरस्य कुन्तयुक्तपुरुषे लक्षणा भवतीति।

कुन्तानां तैक्ष्ण्यप्रतीतिरेव प्रयोजनम्। अतएवं प्रयोजनवती लक्षणाऽभूत्। कुन्तशब्दो लौहनिर्मितमत्यन्तं तीक्ष्णम्। अतः कुन्तधारिभ्यः पुरुषेभ्य आत्मरक्षणं, त्वरितं पलायनं वा इत्यादिप्रतीतिः प्रयोजनम्। अतो लक्षणेयं प्रयोजनवती गता। इतीत्थं "गङ्गायां घोषः" इतिस्थले प्रवाहे घोषाश्रयत्वस्य बाधितत्वेन गङ्गापदेन ~~तम्बद्ध तीरे~~ तम्बद्धन्तीरं लक्ष्यते भवति। अर्थात् प्रवाहरूपधर्म्याधिकसामीप्यसम्बन्धेन तत्सम्बन्धितीरस्य घोषो लक्षणया भवति। गङ्गापदार्थप्रवाहगतस्य उत्कटशैत्यपावनत्वप्रतीतिः प्रयोजनम्। अत इयमपि प्रयोजनवती लक्षणाऽभूदिति।

"गौर्वाहीकः" इति स्थले गोपदस्य गोसदृशे लक्षणा, गोसदृशत्वञ्च धर्मो लक्ष्यतावच्छेदकः। गौर्वाहीकेन तुल्यमेव नीलम्। यद्यपि गवादिर्गौर्वाहीके विद्यते इत्येतादृशगवामेवाहीके बाधितो विद्यते, वाहीकस्य गोभिन्नत्वात् इत्थं इत्थांशभेदे कार्यं निश्चयवशादेतानं कथं स्यादिति चेत् समाधत्ते — यद्यपि भेदेऽपि व्यक्तेः व्यञ्जनावृत्तिजन्यम्। व्यक्तेः तन्धर्मस्य वा बाधेऽपि तत्सम्बन्धस्य प्रतिबन्धकत्वाऽसम्भवात्। इह गुणभेदज्ञानमाहार्यं भवति, शवलशबलितादेर्भेदस्यापि औचितिकज्ञानस्य लोके दर्शनात्।

तात्पर्यज्ञान — गोसदृशेन एवं वाहीकसदृशेन गोत्ववाहीकत्वरूपभेदधर्मी शामिलकृत्योपतिष्ठते, येन वाहीके गोभिन्नोऽस्ति इति ज्ञानं भवति। अतो गोसदृशेन वाहीकेण गवादिकेन इतीत्थं यज्ज्ञानं तत्तात्पर्यज्ञानं तत्सामग्रीकत्वञ्च जन्यम्। अतः आहार्यमौचित्य, तात्पर्यज्ञानसामग्रीकत्वेन ज्ञानस्य ज्ञानत्वम्।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

"गङ्गायां घोषः" इति स्थले तीरपदलक्ष्यार्थे शैत्यपा
वनत्वादिधर्मप्रकारीति अखिलोति प्रयोजनवत्ता लक्षणा
इत्युक्तप्रायं वर्तते, परन्तु लक्षणा तीरपदार्थप्रकारीके नम्बूत
शैत्यपावनत्वादयधर्मप्रकारीति वैदग्ध्यानां दृष्टा भवति,
परन्तु स्थूले लक्षणायां वैदग्ध्यानाश्रय दृष्टे ~~दृष्टे~~ ये
तुमयोर्दृष्टयोर्मध्ये गङ्गात्ववत्ती (स्थिते गङ्गाप्रवाहादि-
भतीरस्थित इत्येतादृश्यप्रवाह-तीरयो र्भेदो भाति। तद-
नन्तं ~~xxx~~ वाक्यजन्यादृश्य प्रवाहनिष्ठ इत्थं शैत्यादिधर्म
इत्याकारं भवतीति।

"गौर्वाहीक" इत्यत्रापि स्व (गौ) दृश्यप्रकारीभू-
तजडत्वसम्बन्धेन ~~xxx~~ गोपदार्थस्य गोत्वप्रकारीक
~~xxxx~~ वाहीके विधते। क्रूरत्वेव धर्मस्यसम्बन्धतया लक्षणा
लाघवेन विधते।

"मालेयो दधि इन्द्रियम्", इत्यत्रापि, इन्द्रि-
यत्वेषु स्वधर्मित्वसम्बन्धः स्वीकार्यः।

नव्य गङ्गापदस्य शैत्यादिविशिष्टतीरे लक्षणा-
प्रक्रियायां, शैत्यादिप्रकारीके धर्मिणि ये ये
प्रयोजनस्य लक्षकत्वेऽङ्गीकृते। इत्यत्र विषयः कस्मो
भवति प्रयोजनस्याश्रयः भवति अतएव धर्मस्य
गंगाप्रवाहस्य तीरे समवेतत्वज्ञानम्, द्वितीयस्थले लक्ष्य
भूत तीरस्य ज्ञानम्, तृतीयस्थले प्रवाहगतं जलं तीर-
स्थेनादृष्टमेव भवति, चतुर्थस्थले शैत्यादि धर्मस्य स-
दृष्टिज्ञानम् इति। धर्मस्य भवतीदृष्टत्वं विषयेषु पतिते
तीरस्थत्वादि, अनुभवविषयत्वात् — अतः आचार्य
मम्मटः सादरप्रमोधयाः — आह — इत्यत्र विषयो दृष्ट-
मदः फलसम्बन्धदृष्टयः (अर्थात् ज्ञानस्य विषयस्य भवति
भवति, तथा ज्ञानस्य प्रयोजनं सिद्धं भवति।

(इत्यत्रापि लक्षणाज्ञानस्य विषयस्वरूपं, तीरप-
दस्य सम्बन्धतटे विषये गङ्गापदस्य लक्षणा जाता। इत्यादौ

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

गंगायां तटे कश्चित् कस्यचित् निर्देशं करोति "गंगा तटे घोषः" इति वाक्यादेव तत्रस्य कोऽपि मत्स्यादिति चेत् तर्हि गंगायामपि जलप्रवाहे वर्तमानस्य शैत्यादेः अतिशयस्य तटे प्रतीतिर्न स्यात्। "गङ्गायां घोषः" इति वाक्यात् तु जलप्रवाहे एव घोषइति को ऽपि मन्यते। अतो गङ्गागतस्य शैत्यादेः शब्दस्य प्रतीतिस्तटे मन्यते अयमेव नियमः। तस्मात् शैत्यपावनत्वादिमत् विशिष्टतटस्य को ऽपि न लक्षणा विषयः। तटस्य लक्षणाविषयत्वेन घोषस्य आधाराधेयभावसम्बन्धस्य उपपत्तिः, अन्यथा उपपत्तेः लाक्षणिकाधिकरणे शैत्यपावनत्वादीनां लक्षणा वाच्यस्य राजकीयपुरुषस्येति। नच तात्पर्ये विषयीभूता या शैत्यपावनत्वादिमती प्रतीतिः सैव ज्ञानस्य विषयः शैत्यपावनत्वादिविशिष्टे लक्षणा लक्षणेन तात्पर्योपपत्तिः इत्यनुमानं व्यर्थमेवेति चेन्न। न केवलं शैत्यपावनत्वप्रतीतिरेव प्रयोजनं लौकिकस्य किन्तु एतीत्या गङ्गायास्तटे निवासः, तस्य गवां दुग्धेन स्नानं, तत्तो वायोः देवनदिकारितया प्रतीतिः प्रयोजनमस्ति। तथा च विनिगमनाविरहात् तत्तत्सर्वधर्मवत्तटे लक्षणा स्यात्। इत्यनया एतीत्या आरोग्यादिमत्त्वेन, ज्ञानादिसाधनत्वेन, मनोऽनुकूलराजकीयपुरुषेण च वत्तटे लक्षणायाः प्रसङ्गः, आपादयति, इत्येवंरीत्या उक्तदोषस्तत्तद्धर्मावच्छिन्नतटे प्रसज्यते। एकैकस्य प्रयोजनस्यानेकत्वस्य तत्तत्वेन तत्तद्विधानस्य दुर्निरूपत्वात्। एतीत्यादि लक्षणावच्छेदकनिवेशनिरासस्य न निदर्शयति।

यदा तु शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिप्रयोजनं वक्तव्यतया विषयो भवति तदा उक्तदोषस्य पक्षे वस्तुबोधत्वबोधितत्वरूपं तत्त्वं प्रविशति। तच्चारोपितमेव तत्र विशिष्टबुद्धौ न भासते। अथवा लक्षणायामवच्छेदकं

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

योगविवक्षायां, कृत्वः आदिवचने, आवेः न वाचिकादिति वैयाकरणसिद्धान्तविरोधः।

उपकृतं बहुतरं किञ्चते कुरुते नरो यः प्रथितामवैकपक्षम्।
निरपेक्षवृत्तिरेव सदा सखे! सुविचक्षणास्त्वं ततः सादरं तम्॥

अत्र प्रथमार्धे — हे सखे! नरो बहुतरं उपकृतम्, अन्यविषये किंवदन्तं कुर्वीत, सौजन्यादपि उत्तमवर्णाद्यर्थी, एवमेव उदाहरणीयं हे सखे! शब्दवर्णादि जुष्टो भव।

अत्र वैयाकरणसिद्धान्तोपकृतवाङ्मयस्य लक्षणं विहितम्। एतदनन्तरं उपकारोपयोगित्वस्य अपकारोपलक्षणार्थे व्यङ्ग्यत्वेऽपि अत्र अभिधानं जातम्, ततः उपकारोपयोगित्वं तत्रैवोपकारे आगते। इदमत्र ज्ञातव्यं द्वितीयवर्णनया दृष्टान्तालङ्कारोऽपि

अलङ्कारैः लक्षणमस्य ग्रन्थस्य लक्ष्यमाणं च
आधुनिकं वाङ्मयम्। इत्युक्तम् तत्र दृष्टान्तोक्तं —
तत्र कारिका — अपकारादिविषयमजाघुत्वं कथयति दोजन्मिम्
आदि। यं लक्ष्मणस्य: कमाटीयां जाघुत्वं वर्णयन्
इति पाठः। कोमीचीनं लगते। यथा गंगायां पतन्ती (स्रोतः
या अन्यत्र गङ्गाप्रवाहे पतन्ती ~~प्रथमवर्णनया~~ उक्ते-
र्ज्ञानं भवति, अर्थात् गङ्गाप्रवाहदर्शनं तीर्थमिति ज्ञातुं यत्नवा
न्योऽपि जनो आगते। ततः द्वितीयवर्णनाद्दृष्ट्या ~~उपकृतत्व~~
श्रेष्ठत्वादिभिन्नत्वं प्रतीतं भवति। गङ्गा गिरतीत्यादिप्रतीत्यं
प्रथमेऽपेक्षां गङ्गाप्रवाहमिलंतीति आहार्यत्वेन भवति
इतीत्थमुपकृतपदस्योपकारोपकर्षे लक्षणा। पश्चात् उपका
रोपधर्मादिभिन्न अपकारोपलक्षणार्थे न उद्धरणं ज्ञानं भवति,
प्रथमवर्णनया दृष्ट्या, उपकारोपयोगित्वं बहुत्वं कथयति जाघुत्वं
वा आगते, इति तत्र जाघुत्वमतिशयाहङ्कारिवन्तं धर्मत्वं इति
तत्र अपकारातिशयहेतौ वर्णनाद्वितीयवर्णनया दृष्ट्या, उपमा
इति। ——

देशाभिमानाभावो मतिकुंठनं गोर्वादीव!
इति स्थले गोवाहीयः जाघा लक्ष्मणगङ्गात्वाक्षेपः गङ्गाति
~~गङ्गात्वाति~~ रेपेज लक्षणेति। तेन गङ्गादौ लक्षणे

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शब्दशक्तिस्वभावात् योग्यताधीनो जडत्वादिना घटादिरूपेण प्रतीतिः प्रयोजनं च भवति।
इत्यत्र तिष्ठतीति यथाश्रुतेति यत् "गौर्वाहीकः"
इत्यत्र पौनरुक्त्यदोषः स्यात्, गोपदेन लक्षणाश्रयणे
जडाधीनत्वयोगात्। अतः गौरिति पदेनाभिधया गोत्वे
तदाश्रयः पुनरभिहित इति/ चेत् न समाधत्ते —
तत्रापि वृत्तिद्वयात् (व्युत्पत्तेः) तात्पर्यात्।
अयमर्थः गौः जडत्वेन पशुत्वेन वा विशिष्टं जडोपलक्षणं
एव लक्षणया विधीयते/ स्थूलत्व-बहुभक्षणत्वादि धर्मविशिष्ट
वस्तुनोऽप्यर्थे लक्षणा नास्ति/ इदं जडपदार्थनिष्ठतात्पर्य
ग्रहात्। तत्पदस्यापि गोपदस्य स्थूलेऽर्थे वा बहुभक्षणार्थकेऽपि
लक्षणया तुल्यत्वात्। वाहीको गोजडपौनरुक्त्यप्रतीतिं
"गौर्वाहीकः" इति वाक्येन भवति। न च वाहीकोऽजडोऽपीति, इत्यं
नाटुधी प्रतीतिः। इत्यत्र कश्चित् इदृशं मतमुपन्यस्यति, "जडं
शब्देन लक्षणा इत्यादि/ अयमभिप्रायः जडत्व-
रूपेण गोपदस्य जडे लक्षणा भवति, इत्थं च दधातीति
विशेषणरूपेण जाड्याश्रयत्वस्य ज्ञानं विना जाड्यस्य निश्चयो
न भवतीति वक्तव्यम्। अतः जीवद्व्यादिना जाड्यस्य पर्य-
वसानमिति वचनं न विरुध्यते/ अनेन
वाक्येन जलधारणसमर्थत्वस्य जाड्याश्रयत्वस्य विशिष्टे एव स्थिते युक्तिः —
तात्पर्यज्ञानं- यद्वस्तुपक्षे जडत्वादिजाड्याश्र-
यत्वेन विशिष्टं जडं एव लक्षणया प्रतिपादितं उचितं। अतः
पूर्वमतपक्षे (स्वमतपक्षे तु इत्यत्र तिष्ठतीति "गौर्वाहीकः"
इत्यादौ स्थले इत्यादि स्थले गोशब्देन स्वरूपयोग्यतया
उपाधिजडत्वजाड्यादि रूपं लक्षणया बोध्यते।
✓ गौर्वा शब्दशक्तिस्वभावात् यथा काश्मीरादिना तदाश्रयत्वेन बोधो भवति/ एवमेवात्रापि तौल्यं गतिमत्त्वादि गुणो-
पलक्षितव्यक्तिं प्रति शब्दशक्तिस्वभावात् जडत्व
बोधो भविष्यतीति/ अयं पक्षः वक्तव्यः/

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

+56 17.R

ગાઢ્ચક્ર પ્રબંધિતાનં બાધા/બધ્યેતે વિધિવટે એવ
અવિધતિ, ઇતિ સિદ્ધાંતે બાધ્યપક્ષે કિ અકાર્યકારિ ગુણગાઢ્ચ —
ગાઢ્ચાકારિતિ રચનેન અકારગત ગાઢ્ચ-ત્વ ક્રિયાકારિબધ્યો
દાર્ઢ્ય ગાઢ્ચદ્રવ્યસ્ય ગાઢ્ચં અવિધતિ, ઇત્યનયા કારિકયા
લક્ષ્યતાવચ્છેદક ગાઢ્ચત્વ પ્રમાકરણીભૂતા ગાઢ્ચં અવિધતિ, એવં
લક્ષ્યપ્રમાકરણ અભેદેન કિ ~~કારીકે~~ કારીકં ન માનિ ધયતે
, પ્રમેય બાધાધિકરણાભેદાન્વયબોધાંતરે અસ્તિ

"ગ્રામો દગ્ધઃ", "પ્રવિધતવાન" ઇત્યાદિ સ્થલે લક્ષણા નૈવ
અન્વયાનુપપત્તિરૂપ હેતુરૂપાભાવ કાર્યઅન્વયત્વેન દગ્ધ —
ગૃહવાનિત્યર્થે, એવં પ્રવિધતવાન પદં પ્રવિધતકર્મકાભિગતિત્યર્થો
ઘટિતદ્રવ્યોવિધતે ઇતિ/કાર્યવિધ્યુકે મારણકર્મ કોઽસ્તિ
✓ તથા ચૈતાદૃશ્યસ્થલે ઇષ્ટ ગૌણગૃહ્યલક્ષણા સ્વીકૃતિ
ઇતિ રેવાગિધરાચાર્યાણાં મતમ્/ તન્મતે ગ્રામકર્તૃકદાહ
વધ્ય અવિધતગૃહાભાવાદિ લક્ષણાવિધ્યો/ અસ્મિ દગ્ધ —
મથવા ગૃહમસ્મીતિ/ યા : ધ્યાના દગ્ધા: ગૃહાઃ ઇત્યાદૌ
ગૃહત્વ; માત્ર ધ્યાના ન દગ્ધાત્વર્થે ત્યાગ
ઇત્યનયાદીત્યા ગૌણગૃહ્યલક્ષણા સ્વીકૃતા/

"પ્રવિધતવાન" ઇત્યત્ર તુ પ્રવિધત કર્મકકૃતિરૂપ
ગૃહે ત્યાગ ઇત્યનયા અત્યન્ત પ્રવિધતાંશત્યાગ
ઇત્યનયાદીત્યા ચૈવ ગૌણગૃહ્યલક્ષણાસ્વીકૃતા/ તેન ત્યક્તો
ગૃહિવાન્યે ઇત્યત્રેવ (ગૌણગૃહ્યલક્ષણા) ગીકરણે ઇત્યાદિ
ગ્રંથેષ્વિતિ/ ઇત્યત્રેવ ન અન્યત્રાપિ લક્ષણોચ્યતે/
વસ્તુતો ગાઢ્ચવિધિત્વેન ઇષ્ટસિદ્ધિ ન સ્યાદ્ ઇતિ/
સ્તોત્રવેદમંત્રો ઇતિ ન્યાયેનાપિ નિર્વહતે ઇતિ/

|| અથ મીમાંસકમત લક્ષણાસ્વરૂપનિરૂપણમ્ ||

રેવાગિધરવિદુષાં મતમિદં યત્ ~~કાર્યાન્વયે~~ કાર્યાન્વયે
સમ્બન્ધાનેન ઉદ્દેશ્યવિધ્યન્વયબોધે
લક્ષણાયા ઘટકતયા/ અતઃ પ્રતીતિ યોગ્ય

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

175-157

~~गङ्गातटपदस्थिते~~ गङ्गातटपदस्थिते तस्मिन्
उच्चैर्घोषः एकलक्षणया ~~घोषः भवति~~ घोषः भवति।
यथा "गङ्गायां गोपाः सन्ति" इत्यादिस्थले गङ्गा एवं
न घोषवति वाक्यस्थ गङ्गा तटी लक्षणा स्वीकृ-
त्यैव तस्मिन् गोपकर्तृकं सत्त्वं बोधयति। तथा च शब्दे
नाबेन शब्दस्य सम्बन्धः एवं लक्षणायां अन्तर्भवति-
शक्तौ, यदि हि गङ्गा पदस्य तीरे लक्षणा न स्वीक्रि-
यते तदा नदीपदात् तीरस्य बोधो न भविष्यति। तस्मात्
~~पदस्थानां~~ नाम्नां शब्देन सम्बन्धे न वा सम्बन्धस्य =
वाद् अनुभवसिद्धे एव तत्तद्बोधकत्वं स्यात्।
एवं च सति। अतो नदीपदस्य तीरे लक्षणा
नैव भविष्यति, गङ्गा शब्दस्य तीरे वाचकत्वं बोध
आपद्येत। तथा च को दोषः कारणं एवोक्तं। अत
उभयथापि — यत् गङ्गापदात् तीरस्य बोधो लक्षणया -
तीरे नैव भविष्यति, तीरं गङ्गा न भवतीति,
अपि तु नदी गङ्गा एव भवतीति। तच्च गङ्गा-नदीतटयो
पदयोः "उत्पेदे तीरलक्षणा भवतीति, इतीदमपि
नोचितम्। अनेनापि गङ्गापदस्य तस्मा-
त्तीरमति विधिरेवंविधस्मृतीनां स्वाध्यायोऽध्ययनवि-
धिरित्" इतिवत्। यथा "व्रीहीन् प्रोक्षति" इत्यत्र प्रोक्षणं
प्रोक्षणो न भवति, तच्चैव आदि तीर्तीयति प्रोक्षणो नैव
भविष्यतीति।

~~यथा गङ्गातटस्थितो लक्षणा~~

यथा गङ्गातटस्थितो लक्षणया गङ्गापदं गङ्गातीरार्थे,
तथा नदीपदं नदीतीरार्थे लाक्षणिकमस्तु तथापि
गङ्गातीरमिव नदीतीरं किं त्वेतावद् विशेषः विषय
बोधकः लक्षणा न स्यात्। न च नदीपदस्यैव नदीतीरे
लक्षणा स्यात्, गङ्गापदं तात्पर्यात् तत्रापि भवतु
इति वाच्यं तथा सति विनिगमनाविरहात् न कश्चिद्
भविष्यति। अर्थात् नदीपदस्य लक्षणायां तटे गङ्गापदं

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

~~न्या~~ ~~सिद्धान्त~~ ग्राह्यमस्तु, तदेतद्विपरीतमिदमिति-
वस्तु धर्मः यत् गन्धी घटमेव गन्धी नदीं नीलाकृतिं-
मदेत्, नदीघटत्वं ग्राह्यं स्यात्, तदुभयत्रापि स्थितौ
उभयोः पक्षयोः व्यतिरेके ~~प्रमेयत्वाभाव~~ प्रमाणविरोधः
प्रमाणेन बोद्धुमिष्टस्य; ~~प्रमेयत्वं~~ लक्ष्यते।
न च नदीघटं उदकवाचकशब्दोच्चारणात् तयोः
गन्धसम्बन्धोऽस्तीति नदीघटत्व लक्षणायां विनिगमकम्-
स्तीत्युच्येत, तदाऽपि स्थितौ गन्धी घटमिति निश्चयेन
गतिनोऽधीत उदकेन वाचकशब्देन घटनात्मादि नीरस्य
लक्षणे तु योगसम्बन्ध ~~एवास्ति~~ एवास्ति, इति न किं
नीरकमपि पक्षे विनिगमकाभाव एवगतिः। अतो गन्धी-
रार्थो ~~न~~ न्यायं इति तुल्यायें लक्षणा एव कल्पनीयत्व
स्थितम्। इतीत्थं मीमांसकानां मते वाच्यघटित्व लक्षणा
मन्यते इति।

अतः धर्मिसम्बन्धपूर्वा लक्षणासम्भवीकृत्य इदं-
पदसम्बन्धपूर्वा लक्षणाऽपि न मते मन्यते। अतो गन्धी एवं
न्यायमिति वक्तव्यत्वे गन्धी एतिनक नदी" इति प्रयोग
प्रसंगः। ~~सत्य~~ गन्धी एतिनक न्यायस्य तु योगसम्बन्ध-
सद्भावेन गौरेवाऽयं इत्यत्र वाऽयं घटमेव गन्धी एतिनक-
नदीतीत्यपि स्यात्। न च नदीपदं विशेषणवाचकं, विशेषणव
~~चं~~ हि घटादिवत् नदीतो न पृथक्त्वेन, नदीपदस्यैव
लक्षणा स्यात्। न गन्धी एतिनक्रियाया नदीमति लक्षणया
उपपत्तेः ~~वक्तव्यं~~ ~~वाऽयं~~ ~~गन्धी~~ ~~एतिनक~~।

~~न्यायसिद्धा~~ ॥ विश्वतरो वै वाऽयं' इत्यादिस्थले विधे
यवाक्यकर्मत्वेन नदः उपादिविनिगमनादि(एवगम्यते)
~~सामुद्रो लक्षणा (नीरा)~~ देवाद्यनिदवाक्यानां तथा च लक्षणे
लक्षणा स्वीकृत्य विनिगमकाभाव एवगतेः। अतः उभयत्रापि
लक्षणा ~~न~~ समाना। उभयत्रापि लक्षणानीरादेवाद्यनिदवा-
क्यानां प्रामाण्ये लक्षणा ~~स्वीकृत्य~~ निर्वहति। यथा
"वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता" इत्यादिवाक्यानां। अनुपपत्ति

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रयोगस्य विधर्थेऽपि धातुपदे नकर्तृनिष्ठादिबोधकौ
वाच्यार्थविशेषकाम्यौ । उभार्थविशेषाभ्यां वाक्यार्थ:
उपजन्यजनकभाव: लक्षणया बोध्यो भवति । अत एव
देवदत्तभूमिनिष्ठत्वसम्बन्धत्वपाचकत्वादिविधयो । अत एवैतेन
ज्ञाप्योऽर्थ: वायुस्तीव्रो: शिशवारी देवदत्तीत, तदुद्देश्यं वर्षं
वायुरेवा, तदुद्देश्यं वर्षं पावयत्व याग इत्यन्वयत्वं जाह
एवं ज्ञातम् । इतीत्थं स्वोद्देश्यस्वादिसम्बन्ध: तस्मिन्
ज्ञास्यतीति ।——

न चैवं (क्रि) यासम्बन्धो हि लक्षणाऽधीत, एवोद्देश्यसम्बन्धो
हि लक्षणा, तथा चापदेशेऽपि एवोद्देश्यत्वात् लक्षणा
प्रसक्ति: इत्यन्वयबोधे एव लक्षणा स्वीयतन्त्रेति चेन्न ।
अपदेशेऽपि लक्षणेष्यते । अतो लक्षणायां व्यञ्जनं भवतीति,
अत एवार्थात् अपदेशे लक्षणा भवतीति स्वीयादेव ~~वाक्य~~
उद्देश्यत्वं तादेन्त्वादिजन्यज्ञानाभावपर्यन्तम् ——

—

उदाहरणवाक्यस्य तं एकवाक्यम् ——
तावद्यन्त्रीवीव ! तुरां श्रवे श्रवे सुनीति नस्कृधे ।
सङ्काशेनेव यीधतं हवं नाकर विचर्षणिं त्वर्षणि ॥

अर्थो लक्ष्यम् —— ~~म~~ एवा नाधिमा ~~स्वत्य: तस्य~~
श्रवे त्वत्तिनतुलधिय एवत्वं प्रेषितवती स्वप्रीतिहेतुं
तथा च एवा ~~क्रिय~~ अतुलबोधात्मेव कर्तृमिति को व्यञ्ज-
नया नाधिमा स्वत्वं उच्यते —— तत्कहि —— मदर्थं
नाधवं स्वाधीनवती त्वं हे नीत ! श्रवे श्रवे शीघ्रं जाहुवीत
एवावेन, एवं स्नेहेन यत्नेन वा वीर्यशालीत तत्तुल्या कृत्य ।
मम पतिना हवं एवा रतमधीत एतन्मनुष्य तुल्यार्थ:
लक्षणया बोध्यते । एतदनन्तं एवा शक्तिलक्षणा चीत
~~विशेषणं~~ विशेषणेभ्यो वक्तृगत दृत्या तस्य अत एवोप-
पद्यते । तत्कथि उद्देश्य (अपदेश) तात्पर्यस्य लक्षणायै न

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तद् तमानदेशित्वेन बन्धो विधेते। एवा या तावी, तां दूरीकृत्य तं
सदधर्मार्थं बन्धी पुनः तैव तावी प्रतिपाद्य पत्या
तावत्तमवस्थिति बन्धी। ततः तमानदेशित्वं तत्रबन्धो ज्ञातः।
नैयायिकानां मते धर्मतत्रबन्ध एवा लक्षणमस्ति। वैभाषिका
तु कथुंचिद् धर्मिणं स्वीकुर्वन्ति। तथाच नैयायिकानां
मते कथुंचिन्नां धर्म्यार्थत्वाभावेन धर्मतत्रबन्धे लक्ष-
णाभावः तत्रबन्धे तत्कथुंचिद्धर्मिकः, अतस्तस्मिन् व-
र्तिनं भवति कार्यकारणबन्धः तत्रबन्धाभावः। कार्यकारणबन्धाभाव
स्तु कथुंचिद्धर्मिकः तत्रबन्धे वर्तते। अतस्तस्मिन् कथुंचिद्धर्मिके
धर्मेः तत्त्वेन धर्मतत्रबन्धः तदाश्रितो लक्षणाद्वारा तमानदेशा
वर्तते। या पदार्था भविष्यतीति। अत उच्यते — कथुं
चिद्धर्मिकः धर्मतोऽर्थात्तद्धर्मताश्रयः। अनोऽत्र कश्चिदेवं,
यदि पदेन धर्मितत्त्वेन लक्षणं भवतीति।

कार्यकारणबन्धः तत्रबन्धाभावः कार्यो योऽर्थक्रियाबन्धः
तत्रबन्धः इति भवतीत्यर्थः। तत्रबन्धः। अतेदं विचार्यते-
यत्कार्यार्थं कार्यपदाद्यर्थान्वयिधर्मिणं भवति एव, या
कार्यता (कार्यविषयता) कारणस्थिनाम्नः कारणत्वाद्या-
निरूपितविशेषणं विशेषः तिरूपणं तिरूपिता तन्निरूपि-
तवदेवेति। एवा जन्यता जनकतानिरूपिता निरूपणं
भवति। जनकेऽपि जन्यताः स्वरूपसम्बन्धेन वर्तते, या
कार्यताः स्वरूपसम्बन्धेन वर्तते। अतः कार्यत्वस्य
वत् — अर्थक्रियाकारतापरिच्छिन्नत्वं तत्त्वम् —
कथंचित् — अर्थक्रियाकारतायाः = अर्थक्रियाकरणोपयुक्तशक्तेः
परिच्छिन्नत्वेन परिच्छिन्नतया तैव कार्यत्वेति। एवाग-
न्तुकी (यां नद्यां घोषः) इति स्वरूपसम्बन्धेन वर्तते कार्यतया
या गन्तुकी तिरूपितनदीत्वस्य अर्थक्रियाकरणोपयुक्तशक्तेः परि-
च्छिन्नत्वेनाच्छिन्नतया, एतत् स्वरूपसम्बन्धेन उभयार्थ
क्रियाकरणत्वं। तत्क्रियाकरणेऽर्थाद् घोषजनने वोपयुक्तत्वं
परिच्छिन्नत्वेन वर्तते। एतदेवं वर्तते, लक्षणात् भवति,
एतदर्थं क्रियाजनकत्वं परिच्छिन्नत्वेन गन्तव्यं। इतीत्थं

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

उभते गन्धी एवं गन्धाजीवे लोकको मे ~~अनिल~~ वर्तमानया
हाथवतया निर्वाहित हाथवता गन्धी एवं नन्दीकाथोवे
थते। हाथवतवान् कुलेन हाथोऽयं योगात्। तस्य योग
लक्षण्यात्मो वर्तते लोके वीर्यं तस्य इदं ज्ञानम्। अस्मात् कुलात्
एकमेव लक्षकमस्ति, लक्षमेतत् तस्य वाम्बेऽस्ति, तस्य
वामस्य हाथवतेनैवं मन्त्रवामस्य पूर्वमीलितं यथा तत्र वाम-
पूर्वमेवो थाम्, यदर्थात्तत्वेन तत्र मन्त्र तत्थाधि न वश्यन
कार्यम्। यस्य गन्धी एवं नन्दीतो लक्षमेतत् तस्य
गन्धी एवं नन्दी हीरावतीत्यर्थम्। तत्र मन्त्र तत्थाधि
हाथवत्यागेन मान्य। एवमेव उभयवामगतात् पूर्वे
सप्तथो लक्षतत्वेऽस्ति। एवं न विद्यते हाथवम्।

एवं प्रकरणस्थाथ हेतो यत् हाथवतधारी ते प्रति वदं
हाथं दिं हाथवत्कोथवथ। पूर्वं तत्र यथा ऽकुर्वतिकारि-
सथम् इति इत्यत्र प्रकरणं तत्र थाथि थोगं नवति यत्
हाथवता-कर्तृपदिवदं हाथं हाथवत्कोथवथमेवोक्तं। अतो
यथाथि पदेन तत्र थाथोगसम्बन्धेन हाथोऽयं थाथि हाथोऽयं
हाथवतिते ज्ञातम्। एवं तत्सम्बन्धिहाथं यथा तत्सम्बन्ध-
कारं न यतीति निथमेन यथा थाथि पदोच्चारणेन तत्र थाथ तत्स
म्बन्धेन आवाथकतत्सम्बन्धिनं उपलक्षितं तत्र हाथं
ऽथो लभते, तस्य हाथस्य थीन आवाथस्य तेन योगतत्सम्बन्धस्य
लक्षणा पूर्व-पदमुत्तरो नविवथति। तत्र थाथ थत्र पूर्वमिति
(कर्मधारथ) इति स्थले लक्षणा हातो नविवक्षीति,
वत् नेयत्। हाथवतधारी ते थाथ कोथवथ तत्र
~~इदमेव~~ इदमेतत् नंसर्गात् नविवक्षीति, यथाथि ते हाथिन
तत्सम्बन्धेन आवाथस्य तत्र पूर्वमीलितत्वात्, आदि तत्र थाथ
कथ्येन तत्सम्बन्धोपस्थापकीभूते। अतः हाथवतधारी ते थाथ हा-
थवतो थाथ विथमत्वागादेन ~~इति~~ न तत्र हाथवतधर हाथोऽयं
इति। अतो ऽत्र न लक्षणा। ~~इति~~ इति।

अत्र "छेत्तिलो फालि" इत्यादिस्थले छेत्तिकर्तृकर्मणो
रभेलक्षणा ऽस्तु, तत्र एकवाक्यतादि तं तत्सम्बन्धो भात।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

[illegible] [illegible] [illegible]

✓ [illegible] — [illegible] [illegible] [illegible]

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

~~165~~ 179

मर्यादी प्रभृतीनां वैयाकरणानां लिङ्गम् :

व्यावर्तित समस्तावच्छेदरूपेण शब्देन तत्पदवाच्य त्वेन प्रतिपन्नव्यक्तित्वबोधे ~~व्यक्तिविशेषबोधे~~ व्यक्ति विशेषबोधे वा लक्षणेति व्यवहारः ।

तथा हि — समस्तावच्छेद ~~रूपेण~~ व्यक्तिरूपेण शब्दस्य नैव गङ्गापदवाच्यत्वरूपेण प्रतिपन्नव्यक्ति बोधे ~~व्यक्ति~~ व्यक्ति विशेषबोधे लक्षणया तीरस्य बोधो नेति व्यवहृता भवति। यथा गङ्गापदस्य वाच्यरूपेण प्रतिपन्नप्रवाहपदार्थादन्यत्र तत्पदवाच्यत्वेनैव बोधे लक्षणया तीरस्य बोधोऽनुभूति रित्यादौ व्यवहारो भवति।

अत्रपक्षे शब्दस्य समस्तावच्छेदरूपेण हि न शक्तिः क्रियते। यद्यपि समासोपो ज्ञानं निरर्थकं, न तत्सम्बन्धस्तत्पदवाच्यत्वे वर्त्तव्यवहारो भवतीति चेत् उच्यते — शब्दार्थसम्बन्धो यत्र ज्ञातो भवति, तत्रैव शब्दस्य शक्तिबोधो भवति। तत्पदार्थेन सम्बन्धज्ञानस्य ~~ज्ञानीय~~ अर्थे शब्दार्थसम्बन्धज्ञानस्य (शक्तिग्रहसम्बन्धज्ञानस्य) कर्त्तृत्वं भवति ~~भवति~~। वैशिष्ट्यावगाहिनि तत्सम्बन्धज्ञाने (शक्तिग्रहसम्बन्धज्ञाने) तत्पदवाच्यत्वेन तत्पदार्थस्य लक्षणेत्युक्तम्। वैशिष्ट्यावगाहिनि तत्सम्बन्धज्ञाने (शक्तिग्रहसम्बन्धज्ञाने) फलभूतो यः बोधः प्रवाहस्य तत्र ~~बोधो~~ तीरस्य बोधो लक्षणेत्युक्तम्।

अतः इयं ज्ञानपदा लक्षणा सम्बन्धज्ञानप्रयोज्या। अर्थात् शक्तिग्रहसम्बन्धज्ञानप्रयोज्या इति।

"वल्लिनदी याति" इत्यादिस्थले अन्वयानुपपत्तिज्ञानसम्बन्धेन शब्दस्य तीरादिरूपे लक्षणा बोधो ज्ञातव्यः।

"काके सो दधि रक्ष्यताम्" इत्यादिस्थलेऽपि काकेतुल्यशीलविडालादिषु तत्पदवाच्यत्वेन शब्द-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वोपधर्मतावच्छेदकधर्मिकबोधो भवति, दण्डिवर-
लकुटादिपदशक्यो यो दण्डित्वादिवच्छेदको धर्मः तावच्छेदेन
दण्डिपदात् दण्डित्वादिवच्छेदेन दण्डित्वादिमान्
अर्थः तद्भावविशिष्ट तद्भूयावच्छिन्न इति बोधो हीति सम्ब-
न्धतो जीवः। इदमोदाहरणत्वेन प्रदर्शितं वाक्यमित
भिन्नधर्मिकबोधे लक्षणाया उदाहरणं यथा
तथा भिन्नविधेयकबोधे तु लक्षणाया उदाहरणं यथा
दण्डी — तथा दण्डी —
लडाद्यर्थान्तरगता यदा ते तद्धर्मा गृहीतवन्तः।
दण्डिवरलगुडादीनां भवति दण्डित्वादीनां दण्डिपदात्॥
अत्र द्वितीयदण्डिपदेन गौणीलक्षणाविधया
दण्डित्वरूपधर्मान्तरविधेयकबोधो भवति। अन्यादि
दण्डित्वरूपधर्मतावच्छेदकरूपबोधः गौणी-
लक्षणाविधायां दण्डिपदे भवति। यद्यपि विधेयभूत
दण्डिपदार्थे दण्डित्वधर्मोऽन्वेति तत्र कीदृशी दण्डी
बोधः स्यात् इति पृच्छायां किमुच्यते —
अत्र दण्डिपदे गौणीलक्षणाविधेयभूतो दण्डित्वधर्मो
भावेन बोधः सूचयति। अतः गौणीलक्षणाविधायां दण्डि-
वरलकुटादिपदे दण्डिपदे दण्डित्वरूपबोधः वि-
धेयः। अथवा विशिष्टं पदं विशिष्टे लक्षयतीति नियमेन
दण्डिपदं दण्डित्वविशिष्टे भवति, इति तदर्थस्य
गौणीलक्षणाविधायां विशिष्टे दण्डिपदे दण्डित्वधर्म
भिन्नं सत्वा दण्डित्वरूपबोधः उपपद्यते इति।

वामनीयवचिरविद्यं लेखकाधीनं लिखति।
— कात्यायनं मतिमाश्रित्य लक्षणिकविधेयत्वम्॥

अथ किंवदन्तीमाश्रित्य गच्छन्तं माहुर्जनाः
इत्यादिपदस्थलीयं चर्चा —

अत्रस्थले सम्बोधनविभक्तेरुपदेश्य-
वाच्यधर्मविशिष्टवाच्यधर्मविधेयकबोधो लक्षणया उद
भवति।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

त्वामिति युष्मच्छब्दार्थे: सम्बोध्यतया: अन्वय धर्मी। तस्य सम्बोध्यत्वमिति धर्मतावच्छेदकम्। उपदेश्यत्वादि-धर्मविशिष्टार्थो लक्ष्यं तस्य सम्बोध्यत्वस्य धर्मतावच्छेदक-स्य आरोपकुक्षौ लक्षणादृते: उच्चैरुंगाता। अत्र वाक्येऽस्मिन् पदमहत्वं बोधयमेव्यवगम्यते। कथमिति व्यापारैक्य वचन क्रियया; पुनरेतं तत्र वचिक्रपदयो-गोऽनुपपन्न: तत्र उपदेश्यत्वलक्षणो गौण: प्रकारो वचिना इत्यस्योपपद्यते इति लक्ष्यार्थे। हित बोधक: शब्दप्रयोगस्तस्य व्यापारविशेषस्योपदेशपदस्यार्थ:। इतीयं "त्वामहमिति" इत्येतदुपदद्वयं पृथक्पृथक्तया समभिव्याहृत्य तत्पदयो: समुदायादेव पुरुषच्छदार्थो स्य वचन समुदायोऽयति वचनक्रियाया:, एवमुत्तरच्छ-देऽपि वचनमहत्वस्य तद्वाचक त्वामिति, वचिं-इति पदे विनैव लाक्षणिकमवगीति। वचिं इति उत्तम पुरुषस्यप्रयोगेणैव अत्तरच्छदार्थोक्त: प्रतीत इत्यवितथमेवेति, यतो युष्मच्छदे त्वामिति पदस्य योगोऽस्ति, तथाऽत्तरच्छद आहुस्य लक्षणया को ध्वनिति, इत्यत्रोक्तत्वात् उपदेशोऽवीति तं प्रति आहोऽहमिति वक्ष्यति इत्यवगति:। उपदेश्योऽयं, एवमाहुश्चेति उभौ व्यक्ति विशेषौ एवस्त:। अत: प्रथमार्थोक्त लक्ष्यार्थेन सह सामान्य-विशेषभावेनान्वयो गति:। अत्तरच्छदस्य आहु-रर्थ: सामान्यं, प्रथमार्थ इति, आहुत्वविशिष्टो ऽयमर्थो विशेषोऽवीति।

अनलानि अनलानि, एवं "त्वामहमिति" इत्यादिस्थलेषु पुनरुक्त्याऽनुवादो विशेषं व्यक्तिमाश्रित्य तात्पर्यानुपपत्ति इतिचेत्, उच्यते वक्तु तात्पर्यानुपपत्ति र्न कथंचा वीक्ष्यते।

त्वा पदमुपक्रमोपसंहारयो: प्रयोगत्वेन भाषं नपुंसकत्वे तथाहि — तथोद्देश्यविधेयभावेन [illegible] इतियुक्त

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

[illegible] गोपी" इत्यादौ प्रयोगस्थले विहितो गोपशब्दसम्बन्धिनी तो लक्षणो गोपस्त्रीवाची "इत्यर्थे तस्य कला विधानो क्रियते तदर्थम्। "तस्येदम्" इति सूत्रेणाऽपि प्रत्ययेन 'गौपी' इति प्रयोगस्य साधुता, अथवा "गोपस्त्रियं स्त्री" इति वार्त्तिकेनैव नियमेनापि एकेनैव साधिता अतो गोपी इति प्रयोगस्य साधुत्वाऽर्थम् इत्यादि दोषं प्रदर्शयन् भाष्यकारोऽत्रार्थतः - अयमेव [illegible] मन्तव्य इति न विप्रतिपादनपरम् - ~~अपितु~~ तस्येदम् इति - ~~अपितु~~ किन्तु सामर्थ्यसम्बन्धप्रधान "तस्य" इत्यनेनसम्बन्धो न अमेनसम्बन्धे गोपस्य तस्य क्रियाम् साधते, इत्यस्यैव चानेनैव प्रकारेण "तानिमान् तद ~~अधिकृत्य~~ कृत्वोऽभिधीयते। तत्कालीन तत्रादि वर्तनेऽर्थे इतीयं कृत्वोऽभिधीयते। प्रकारान्तरेण। ६ -

(1) तात्स्थ्यम् (2) ताद्धर्म्यम् (3) तत्सामीप्यम् (4) तत्साहचर्यम् इति।

1- तात्स्थ्यस्योदाहरणम् — "मञ्चाः हसन्ति" - अत्र ~~मञ्चे~~ मञ्च पदं मञ्चस्थीभूत कालवृत्ति पुरुषम्। ~~मञ्च~~ मञ्च कालवृत्ति स्थितिसम्बन्धेन इदं तात्स्थ्यस्योदाहरणं ज्ञातम्।

(2) ताद्धर्म्यम् — सिंहो माणवकः अत्र माणवकः सिंहोचितं क्रौर्यं सिंहपदं माणवकस्य कोपरूपम् - ताद्गुण्यम्, अर्थात् सिंह-गतक्रौर्यादि धर्मस्य माणवके वर्तमानत्वेन।

(3) तत्सामीप्यस्योदाहरणम् — गङ्गायां घोषः इति। अत्र स्थले गङ्गापदं तामीप्यसम्बन्धेन तीरस्य कोपरूपम्।

(4) - तत्साहचर्यम् — यष्टीः प्रवेशय - अत्र यष्टिपदं तत्साहचर्य सम्बन्धेन यष्टिधरः यष्टिधारकः ~~गन्तुर्को~~ गन्तुः पुरुषस्य कोपरूपम् इत्यनयोर्भेदः। ~~अन्यान्य~~ अनयोर्भेदो नहितो ताद्रूप्यम्। अत्र केचिद् आगताः - ताद्रूप्यमपि शब्दसाहचर्यमेवाश्रयिणो भवति। न धर्मः पूर्वोक्तस्थलयोः पदे भेदो न भवति। का वयं न ~~अन्यत्रापि~~ शब्दसाहचर्यं शब्दसाहचर्यमाश्रित्य न अन्यपदस्य तद् कोपत्वमभिधीयते इति। इति केचित् इत्यस्य पदस्य प्रयोगम् अर्थं जानन्तीति। तेऽपि [illegible] इत्यादि भाष्यस्य [illegible] इति विशेषविशेषणभावः

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अत्र केचन — "यद् गंगायां घोष:" इत्यादि-स्थले आरोपितगंगा-
पदवाक्यार्थ-तीरस्थकेवलं तज्जातीयत्व (गंगात्वेन तीरज्ञान-
जन्यत्वेन शास्त्रज्ञानवतां विदुषां तदीय अनुभवत्वेन रूपे ज-
ज्ञानजन्यत्वात् लक्षणोत्थं गंगाया शैत्यपावनत्वादेरप्रतीति
रूपं फलं न सिध्येत्। अतः श्रुतौ ज्ञाते ज्ञातस्मरणे यदि-
अनुभवज्ञानं जायते, तदा ज्ञातजन्यत्वेन हानौ उपपत्तिः
~~स्यात् नवतीति~~ न सिध्यति, इत्येतदाशङ्क्य —
लक्षणायाः पश्चात् द्वितीयवाक्यजन्यायाः पूर्वोपस्थित-
जन्यतया गंगापदाश्रितैक्यबुद्धीच्छाहेत्वंशस्य
तीरेऽनैकान्त्यं ~~नवतीति~~ नवति / वाक्यजन्य-
ज्ञाने वाक्यज्ञानेन अनुभवज्ञानं न भवति (तात्पर्यज्ञान —
यत् लक्षणाऽनन्तरं द्वितीयवाक्यजन्यायाः पूर्वं अपूर्ववर्तिन्या
पूर्ववाक्यजन्यया शैत्यपावनत्वांशबुद्धीच्छाहेतुत्वांशे लक्ष्यांशे
नेदं पूर्ववाक्यार्थानुवादि नवति / तद्वलेन द्वितीयवाक्या-
पूर्ववाक्यार्थेत्यादिप्रतीतिं कोऽपि वदति तदा पक्षे "पूर्व-
त्वाभावकोटिरेति वाक्यनिष्ठो वर्तते, तथापि अनेनैकेन
वाक्यजन्यत्वं न विध्यति, तत्र अनुभवत्वहानं न विध्यति
वाक्यजन्यमात्रत्वेन /

एवं द्वितीयं समाधानमपि दूषयति — न खलु वाक्य-
जन्यज्ञानत्वेन वाक्यनिष्ठः प्रतिबन्धो न भवति, एवमनु-
मितिमूलव-लक्षणाजन्यबोधेऽपि वाक्यनिष्ठः प्रतिबन्धो न
भवति इत्यादि समाधत्ते भाववार्तिकः — शब्दबोधानु-
मितिमूलावृत्तिजन्यबोधे वाक्यनिष्ठः ~~प्रतिबन्धो न~~
~~भवति~~ नास्तीत्यादेः हानं भवति / अत एव "पचति" इत्या-
दिशब्दजन्यबोधे अनुभवत्वहानं न जातम् / अत एवानुमितौ
हानं जातम् / तात्पर्यज्ञानं — "पचति" इत्यादिस्थले
तिङर्थभेदत्वादिं क्रियायामाश्रित्य एकवचनानुपपत्तेः /
अन्यथा धात्वर्थक्रियायामसत्त्वकपदत्वेन एकत्वाकाङ्क्षा (क्रिया
जन्यत्वात् एकवचनानुपपत्तिः न भवति / उक्तबोधे
अनुभवत्वहानं अनुमितौ वा (क्रियमाणत्वात्

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

उभयपदानमेवानुपपत्तेः परिहारो भवति।

वक्तृगतत्व धर्मविशिष्टे क्रियायामेवत्वादेरेवो-
नयो भवति। ~~कर्मादिगतमेव~~ त्वंगोचरे कर्मादि-
गतमेवत्वादि भावते। अतः त्यात्ती पचेति इत्यादिस्थले
त्यात वाच्यादि श्रयणाश्रय श्रयणात्यापा (स्व स्वा-
मिभावात् तदनुभावि त्यात्यकृत व्यापा (देवदत्तो ऽपि
त्यात वाच्य व्यापा त्वस्त्रोपो दृश्यते को दक्ष। इत्यु-
क्ते) निरूपयिष्यते ——

"कुन्ता: प्रविशन्ति" इति स्थले कुन्तपदस्य कुन्तसंयु-
क्तपुरुषे लक्षणा क्रियते। अतो लक्षणेयमहत्वोधिति कथ्यते।
अत्र लक्ष्यार्थे कुन्तोऽपि प्रविष्ट स्तथा तस्मिन् स्वसंयुक्त-
पुरुषनिष्ठकर्तृत्वसम्बन्धेन प्रवेशनक्रियायां स्वनिष्ठकर्तृ-
त्वसम्बन्धेन लक्ष्यार्थपुरुषान्वितात्पर्यान्वयो भवति।

✓ अर्थात् या प्रवेशनक्रिया स्वनिष्ठकर्तृत्वसम्बन्धेन ~~लक्ष्य~~
लक्ष्यार्थ लक्ष्यार्थपुरुषेऽन्वितावर्तते, तत्प्रवेशनक्रि-
यायां कुन्तस्य स्वसंयुक्तपुरुषनिष्ठकर्तृत्वसम्बन्धेनान्वय:।
अत्र अन्वयावच्छेदकधर्म: ~~स्वसंयुक्तपुरुषत्वं~~
स्वसंयुक्तपुरुषनिष्ठं प्रविशत कुन्तत्वमेव। कुन्तत्वमप-
रमपीति स्वसंयुक्तपुरुषनिष्ठकुन्तत्वप्रवेशयोरन्वयात्
अजहत्स्वार्था लक्षणेति, फलितं गीता।

प्रदीपा। आचार्यैरुक्तमिति-दक्षयति। यत् तदुप-
क्रमे धर्मत्वावच्छेदेन धर्म आरोपते। न धर्मीत्वेन
न भवति। मैवम्: इत्यादि" इति स्थले वालत्वेन मुख्यत्व-
रूप धर्मत्वावच्छेदेनात्रोपेणान्वयस्तत्तद्बोधे प्रतीति
गीता। हेतुरिति। इति उपोद्घातस्य पदजन्यो बोध इति
शेषः। अत्रेदं बोध्यं। इदन्तु क्रियायाः कर्तृत्वं कर्मत्वं वा
~~धर्मत्वावच्छेदेनैवोपधर्मावच्छिन्ने~~ धर्मत्वावच्छेदेनै-
वोपधर्मावच्छिन्नं कर्तृत्वं कर्मत्वं वा लक्षणाजन्यबोधे
भासते। इत्येवादृश-
प्राचीनाचार्यैरुक्तं ~~प्रवाहपतित~~ वेदानुवादकानां तेषां आ-
रोपितधर्मत्वावच्छेदकैकलक्षणा फलं।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

~~164~~ 165

।। शब्दादन्येनरूपेण रूढे भवति लक्षणा ।।

~~अथवा शक्यतावच्छेदक~~

अथवा शक्यतावच्छेदकाऽनवच्छिन्ने वस्तुरूपेण गृहीतार्थे ~~अर्थे~~ लक्षकोऽर्थः शक्यतावच्छेदकावच्छिन्ने भवति। इति-तद्वाक्यार्थः। एतेनविल्वोऽफाल:। यथा गङ्गायां घोषः" इति स्थले गङ्गापदस्य शक्यतावच्छेदकगङ्गात्व(रूपेण)दन्येन तीरत्वेनरूपेण गृहीतस्य तीररूपार्थस्य गङ्गात्वरूपेण यो हि बोधः स लक्षकाऽर्थो भवति। अतो गङ्गायां मीनघोषौ" इत्या दिवाक्ये घोषवृत्तिर्भवति।

एवं न चेच्छक्यतावच्छेदकरूपेण लक्षणा नि-रूपितेव, अपितु शक्यसम्बन्धिरूपा (नैयायिकोक्ता) लक्षणा मन्येत तर्हि, उक्तवाक्येऽपि "गङ्गायां मीनघोषौ" इति वाक्ये द्वयोरपि एकाधिकरणत्वात्, एकाधिकरणविच्छिन्न-त्वेनैकाधिकरणविच्छिन्नतान्वयिनि कर्मणि तिष्ठविरोधस्य द्वन्द्वत्वनिमित्तत्वात्। परिणामतावच्छेदकत्वा-त्। "अतोऽगाद्गां न याति" इति वाक्ये गमनपरमाणु: योगः सम्पर्कानुकूलव्यापारविशेषे, एवञ्चाधा: योगानुकूल-व्यापाराश्रयेऽन्वयतात्पर्यकेऽगाद्गां न याति। इतिवाक्ये अगा-द्गमनयोः द्वन्द्वत्वं नाऽऽयातम्। उभयो: एकधर्मा-वच्छिन्नेऽन्वयाऽभावात्। एकगोविषयौ पङ्कजौ इति वाक्यस्य किंवा घोषेऽधो ऽवगाहनकर्तृ देवदत्तस्य, अवि-च्छिन्नं पङ्कजत्वरूपं एकधर्मावच्छिन्ने द्वन्द्वत्वं नैवाऽऽयातीति। तथा पयः पयो नयति" इत्यत्रैकधेनुत्वादि नाऽऽयातं द्वयोरन्वयेन न जातेति।

व्याख्यानेऽर्थघटितत्वं मीनस्य नीरत्वावच्छिन्ने नीरं घोषस्य नीरत्वावच्छिन्नतीरेऽन्वयाङ्गीकारे द्वन्द्वत्वं नाऽऽयातमेव।

अस्मान्नैयायिकादिमतानां मते तु गङ्गात्वेन रूपेणैव नीरतीरयो: बोधेन एकधर्मावच्छिन्नेऽन्वयस्य बाधितत्वेन वाक्यं भ्रान्तिरूपं नास्तीति।

अयमपि दृष्टान्तविरोधोऽत्रैव दोषावहो नास्ति,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

दृषद्वतीजस्य अगपद् वर्तिद्वयस्य (धर्मित्व-लक्षणा-द्वयस्य) तद्धर्मकर्तृ-चरितक्रियायोगजन्यितमेव।, तत् दोष एवनास्तीति अकृत्रलक्षणास्थले अन्वयो न्यूनत्वया एवकारेण एव आपेक्षितगइ:त्वेनैव नीतो यो समभोरुपलीक्ष्यते: तत्त्वात्। 'द्वारेमो दक्षि रक्षताम्' इति स्थलेऽपि एकेवारोपितत्व-धर्मत्वेन तद्धैर्मक-तद्वि-तद्वृत्तिद्वित्वाद्वे उपलीक्ष्यते: तत्त्वात्, अतः तेषां धर्मोऽपि-क्रतिर्नीत्तीति। "चक्रवर्ती पृथिवीं क्षिनति" इति स्थले चक्र-वर्ती योऽसमभोरुपत्वरूपैकधर्मैकै, धरेऽनुकूलैकधर्मैक-अवच्छेदेऽवति विधिवत् छेदेऽन्वयात् दुर्वो भवति-धर्मत्व-धारणाभवति। अगाविधुनो ~~भवति~~ दैवत्त पतिर्ज्ञो" इतिस्थले अगाया एवमर्थ: देवदत्तेन पतिर्ज्ञेत्ते: दृश्य दृश्य अन्वयो न भवति, अपितु क्रियात्व क्रियाते भवति, अथवा अनुकूलत्वरूपैकधर्मैके विधिवटे भवति। अगाज्ञा भवति", इत्यत्र अगा-ज्ञाभयो: धर्मत्व (द्वन्द्वसमासेनागत एकधर्मविच्छेदेऽन्वयाऽभावात्, अपितु दृश्य दृश्यगति इति प्रागेवोक्तत्वात्।

।। पयः पयोभवति" इत्यत्र एकं पयो मूलं वस्तु तथा एकं च पयः "अवक्षिप्तं चोत्तमूलेकगोर्जं वस्तु। उभयोर्विक्रय क्रयकयोः धर्मत्वेऽभेदो न भवति, एक-शेषेऽपि द्वन्द्वस्थापकत्वेन भाक्तित्वं एव भवतीति नियमात्। अत एव उत्तरविभक्तेरपि अपवादा भवतीति तत्रैव निगदव्याख्यानात्। ——

✓ निरवच्छिन्नत्वं यत् तद्धर्मिकाश्रयताहित्वं द्वन्द्वो भवति। एकधर्मविच्छिन्नत्व एकधर्मविच्छिन्न-वैशिष्ट्ये, एकधर्मविच्छेदेऽन्वय एव नाहित्वं वक्तव्यं यथा "चक्रवर्ती पृथिवीं क्षिनति" इतिस्थले चक्रवर्ती योः एकधर्मैकधर्मत्वरूपैकावच्छिन्नत्वात् एकधर्मविच्छिन्न-त्वावच्छिन्नकर्मत्वैकवैशिष्ट्ये एकधर्मद्वन्द्वत्वावच्छिन्न-तद्भेदनिरूपितान्वयो भवति। इतीयं अन्वयानु-पपत्ति: दूरस्था। ——

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

~~47 | 184~~

√ ॥ प्रारोपस्य लक्षणायां सहकिंगौतमनम्मतिं ।
उदघयिति ॥

सदृश्यण-स्थान-तादर्थ्य-इष्ट-मान-व्याप्य-सामीप्य-योग्य-साधन-आधिपत्य इत्येतैः दशभिः कारणैः क्रमशः बालकुल-वीरकट-राजसर्षप-चन्दनगोधूम-शकट-कर्क-पुरुष इत्येतेषु दशसु पदार्थेषु तेषां धर्मत्वाऽभावेऽपि तद्गौणप्रयोगः अर्थादारोपित-व्यवहारो भवति । तत्र व्यवहारे तद्गुणनिषेधस्य सम्भवः । आरोपनिमित्तदशकमाह- दशेति । यथा "यष्टीः प्रवेशय" इत्युदाहरणे स्थानादर्थात् यष्ट्यर्थिस्थितत्वेन यष्टिस्थबालकेषु यष्टित्वारोपो जातः । येन यष्ट्यस्थाबालत्वादयः- इत्यर्थमधो जातः । वीरणवाटे इति तृतीयोदाहरणे तादर्थ्यहेतुना वटे वीरणत्वारोपो जातः । ~~नोमम~~ वीरणं कण्टार्थं वर्तते । अतस्तादर्थ्येन अर्थात् कण्टकवटेषु नकटरूपार्थे वीरणत्वारोपो जातः । अयं (जयं) पुरुषः इति चतुर्थोदाहरणे वृत्तेर्नाम आचरणं शीलमिति यस्य वृत्तेः पुरुषे जातः । तात्पर्यमेतत् यत् ~~कर्मराजा~~ यस्य इष्टस्य ~~पुरुषस्य~~ कर्मयोग्यं । "पुरुषा यूयं" इति पञ्चमोदाहरणे सर्वो ~~पुरु~~ पुरुषत्वधर्मारोपो जातः । आकृतिमात्रवत्त्वेन वा ~~शुम्भ~~ पुरुषमात्रेण परिमितः । ~~शुम्भ~~ पुरुषमानकं ~~वर्तते~~ वर्तते ~~वर्तते~~ वर्तते, इतीयं मानेन अर्थात् परिमाण रूपहेतुना सर्वो पुरुषत्वारोपो जातः । "चन्दनगोधूमा" - इति षष्ठोदाहरणे चन्दनगोधूमत्वारोपो जातः । चन्दनगोधूमत्वं तन्मात्रपित्तशीतलं, अतस्तुल्यो धात्वीधत्वेन चन्दनगोधूमत्वारोपो जातः । "गङ्गायां घोषः" इति सप्तमोदाहरणे - गङ्गाप्रवाहस्य पावनत्वरूपसाधर्म्यात्, प्रवाहस्य तीरस्थघोषसम्बन्धात् । "कूपः शुक्लः" इत्यष्टमोदाहरणे कूपस्य शुक्लसम्बन्धेन शुक्लेकूपस्य शुक्लत्वधर्मारोपो जातः । "अन्नं प्राणाः" - ~~नवमोदाहरणे~~ नवमोदाहरणे अन्नस्य प्राणसाधकत्वात् प्राणत्वारोपो जातः । अन्नस्य प्राणसाधकत्वं

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

"कर्तुः क्यङ् सलोपश्च" इति दशमोदाहृते प्रकृते एतत्क्यङन्त आचेपेऽनुवृत्त। अस्य प्रकृतस्य कृञ्-धिपतित्वात्। इतीत्थं सर्वेषु स्थलेषु आचेपरूपः क्यङन्त ~~कृञ्~~ कृञ् व्यापृतिं विदधाति।

ज्ञापकवार्तिकम् उपोत्तमस्यैवाडिदं ज्ञापयति यत् तात्पर्ये पतिशब्दस्य तत्सम्बन्धेन। तेन तत्सम्बन्धेन पतिशब्दो वाग्मिनि अर्थस्यैव उपोत्तमं विवक्षति, न पतिशब्दम्। अथवा गौणो मुख्यो न गौणः। मुख्यादाचेपस्य क्यङन्तस्य धर्मः क्यङ्। (दृष्टान्त — यथा गौर्वीकमजेवतत्वं पतिरवादीत् दीर्घत्वादिधर्मो वीजगणे स्त्रीमयः। यदि पुनः उक्तिवादस्तर्हि पूर्वोक्तमेवास्तु किम्।

(दृष्टान्त — उपचारशब्दो गौणव्यवहारः। परः, सुलोपश्च एतद्धर्मेव व्यापत्या तम्। अतो व्यवहारो ~~व्यवहारो~~ व्यवहारो वा वीजस्यार्थनिमित्तं यद्वस्तु प्रवृत्तिनिमित्तमन्यद् वस्तव्यम्। तत् प्रवृत्तिनिमित्तं चेत् संयोगादिसम्बन्धस्तदा पतिशब्दस्यैवोत्तमस्यार्थस्य बोधनाय "पतिरवादीत्" इतिवत् एकपदोक्तव्यः, न पतिरवादीति।

'पतिरवादीत्' इत्यत्र प्रयोगो न्याय्यो न आचेपात्। प्रकृते आचेपितार्थे एव तात्पर्यविधाने। अन्यथा प्रयोगाभावाद् पतिशब्दाद् पतिरवादेः पतिरवात्यादिनिष्पत्तेः।

— इत्यस्मात् ज्ञापकात् वाक्यात् उत्तमपतिशब्दस्य तत्सम्बन्धेन वाक्यतात्पर्यसम्बन्धेन आचेपे क्रियमाणे उक्तिवादेन पतिशब्देन व्यवहृतः इति ज्ञापकवार्तिकस्योपयोगवत्ता स्पष्टीकृतम् इति। गौर्वीकमजेवतत्वं पतिरवादीत् इत्यत्र तात्पर्यसम्बन्धेन निमित्तेन आचेपितो यो तेन वाक्येनैवोक्तो गतः।

एतदपास्तम् क्यङ्गतादर्थात् प्रत्ययार्थस्य गौः वाहीके आनेतव्योऽयं गतः, न एव आनेतव्यत्वं क्रियायाः उपोत्तमस्य, क्रियायामेवोक्तितात्पर्यस्यैव बोधत्वात् गम्यते भवति। अतः एवार्थात् उपोत्तमे पतिशब्दे

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

न गोत्वावच्छिन्नो वाहीव इत्यनेन बोधेन कश्चन्नाऽऽ न स्यात्। तस्मात् अयं गोत्वावच्छिन्नो वाही इति बोधो ऽनुभवसिद्धः। अयं बोधोऽपि उपपद्यते एवादृश्यत्वात् सत्त्वात्। अतएव गौर्वाहीकाऽऽयुः" वाहीकोऽयमित्यादयो ऽपि प्रयोगा न भवन्ति। यद्यपि गवयादौ लक्षणा स्वीक्रियते तथापि लक्षणाया अपि प्रयोजनं लक्षणाया प्रयोजनं द्विविधं गौणी च शुद्धा च। तत्र गौणी लक्षणा प्रयोजनैः उपबृंहितत्वात् शुद्धलक्षणातो गौणीलक्षणे प्रबलतरा। तत्र गौणी लक्षणा द्विविधा सारोपा साध्यवसाना चेति। तत्र सारोपायां लक्षणायां विषयी विषयश्च उक्तौ भवतः। साध्यवसानायां तु विषयी उक्तो भवति विषयस्तु नोक्तो भवति अपितु विषयेऽध्यवसीयते।

अथवा वयमुपादत्ते। पूर्वं लक्षणासम्बन्धबोधे एव अपेक्षा भवति, गवीनिकावाहीबोधे तु गोपदस्य स्वार्थोपस्थितिरेव निरूढवाहीके लक्षणा जाता। एतस्मात् लक्षणाजन्यात्मकबोधे कार्यनिरूपकप्रयत्नविषयत्वरूपं गमकत्वं नैव मन्यते, तत्र बोधस्य शाब्दत्वमेव। आहार्यबोधो न तत्त्वज्ञानस्य प्रतिबन्धको भवति प्रतिबन्धको न भवतीति।

अयं च सादृश्यज्ञानस्य प्रयोजकतावादः। यत्र तु प्रवृत्तिनिमित्तधर्मस्य एव सम्बन्धतावच्छेदकत्वं तत्र केवलं धर्मत्वमादायैव विधाय धर्मविशिष्टवाचकशब्दस्य विशेषणस्य बोधो यथाशब्देन लक्षणा इत्यनुभवसिद्धं। कर्मजन्यः, कर्मजन्या" इत्यादिस्थले प्रवृत्तिनिमित्तधर्मस्य आहार्यारोपेण एव लक्षणाया उक्तत्वात् इति बोद्धव्यम्।

"यष्टीः प्रवेशय" इति स्थले इदन्तिकेतत्वरूप-यत्नधर्मवत्त्वमादाय तत्र तात्पर्यम्। तेन योगसम्बन्धेन तत्सम्बन्धिधर्मविशिष्टे धर्मे तद्वतो मनुष्यस्य विधायैव "यष्टिवाक्यं प्रयोगमेव तत्पर्यन्तं बोधं जनयति, यद्वा शक्तेरेव तत्र तत्त्वं स्वीकृत्य, नाऽनुपपत्तिः।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अतश्चरमोऽपकर्षोऽतीव, वस्तुतस्तु पूर्वपूर्वं विवेक्यधिक
शब्दसामर्थ्यं तत्तन्निधिक्षणत्वेन बोधं कुर्वन्ति कुर्वन्निच्छ
ति। अत आरोपस्य कीदृशमदेवमस्तकम्, तत्र परिचरा
गतं दीर्घत्वं वक्तव्यं, नीरक्तत्वादि तु। अनुमेव धर्मः येषु लक्षणा
जेषु एव भवेत्। तस्मिन्नेव तमेव प्रवेदायेत, प्रवेद्यमानः
उपेक्षेति, तत्र एतादृशलक्षणत्वं प्रवेद्यो भवेत, यो
हि दाशादिनिवासरहितः, दृष्टोऽयमी, शान्तो हान्तश्चेति -
येनान्तर्भूते शब्दीवर्गे इतिशब्दप्रयोगो नोपपद्यते। अतो गो-
वाहीकः इत्यादावपि यथाऽऽरूढत्वादेर्गुणस्य
शब्दधर्मत्वात् लक्षणे तमवयवसम्बन्धेन परिचरत्वं-पोषे
णात एवैकगोर्वाहीकेऽपि सोमत्वादि गोगतजडत्वादि-
धर्मोपदर्शनेन वाहीकस्थापरोक्षितं गोत्वमुपस्थापयति।

यदि वैयाकरणानां लक्षणायां शब्दधर्मत्वमभ्युपेत
तदोपचारोऽपि शब्दधर्म एवाचक्ष्म। तच्च तदुभयेऽपि समानमेव
दोषं मन्यते, इति पक्षेऽपि इयं गोत्वलक्षणा निर्णीतैव।

॥ शब्दतात्पर्यविरूपलक्षणायां "जहदजहत्" इत्यादिस्थलेषु निर्वाहप्रयासोपपादनम् ॥

"जहदजहत्" इत्यादौ तु जहदजहत्त्वादिलक्षणं
अलक्ष्यमेवानुपपत्तिः इत्यादिस्थले ऽपूर्वतात्पर्यानुरूपजातीयान्व
यबोधतो जहदंशेन जहत्स्वरूपेऽपि भानं भवति। इत्थं
जहदजहत्त्वादिलक्षणायां तज्जातीयनिधिभूतनीवाहे जहत्स्वरूप्य
आरोपितजहत्स्वरूपेऽपि च अपूर्वतात्पर्यानुरूपजातीयान्वय-
बोधितत्व-नीवाहेरपि तात्पर्यविषयतया भानं भवति, नापूर्वतात्प
र्यत्वरूपेण। यद्यपूर्वतात्पर्यत्वरूपितत्वं अपूर्वतात्पर्यत्वरूपेण-
लक्षणाऽङ्गीकारेण तत्र जहदंशेऽपि तत्तज्जातीयान्वयबोधानुरो
धेन जहदंशस्यापि अपूर्वतात्पर्यत्वात्।
यथा जहत्स्वरूपेण लक्षणा क्रियते, तदा शब्दधर्मत्वेन
नीवाहेः जातिनिधित्वेन एव भवति, यथा जहदंशे न

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

नविधाति। अतः इत्यत्र चन्द्रेऽवयवीत्यधर्मिणो ऽपि एव लक्षणायाः स्वरूपसत्त्व। लक्षणायाश्चे नवकिंतद्धर्मविशिष्टे धर्मस्वरूपे धर्मस्याधेयो भवति। यथा तीव्रत्वधर्मे विशिष्टतो प्रवाहत्वरूप धर्मस्वरूपे धर्मस्याधेयो भवति। यथा तीव्रत्वधर्मे विशिष्टतो प्रवाहत्वरूप धर्मस्वरूपे धर्मस्याधेयो भवति। अतः वच्छ स्त्रवति वङ्गं, वङ्गात् कलिङ्गमेत्य विशति। मञ्चाः क्रोशन्ति नगरं, नगराश्रयाः उच्छ्रयन्ति" इत्यत्रे राहुत्वविशिष्टे तहो वच्छत्वधर्मस्य कारोपविषय कारोपितवच्छत्वेन राहुत्वविशिष्टस्य बोधेन प्रत्येक प्रवाहस्य आश्रयाश्रयिभावे नव गतेति, ~~वच्छत्वारोपेण~~ वच्छत्वारोपात् वच्छदेन लक्षणाया राहुत्वविशिष्टस्य बोधेन राहुदास इत्यत्रापि लक्षणा सुलभा।

रत्नगङ्गाये पण्डितजगन्नाथेन अतिदीर्घा लक्षणा स्वीकृता, इत्र वच्छत्व-राहुत्वो मधर्मिणो स्तो बोधोऽतो दूरतः। ~~अतिदीर्घलक्षणां~~ अनतिदीर्घलक्षणाऽपि वच्छत्वराहुत्वा बोधे एवाहुधा स्वीकृता भवति, वस्तिपण्डितेन विदुषा नैवाहुधा मतमस्ति। अत लक्षणाद्वयं नास्ति। किन्तु एकयैव लक्षणया उभयबोधः इत्येवाहुधा बोधो भवति।

॥ कस्तु इत्र धर्मिराहुबोधे धर्मे वच्छत्व-मारोपितम्, राहुत्वं वास्तविकमत एव विशेष्यो नीत्या। प्रकृते इत्र हाऽवच्छे यदा एहो वच्छत्वारोपे जति व्यञ्जना-दत्र "वच्छिन्नो राहुः" इत्येवाहुधा बोधो भवति।

~~सौजन्य~~

॥ सौजन्यचन्द्रवान्चन्द्रो राजा" इति वाक्यात् सौजन्य-निष्ठचन्द्रवत्निष्ठधर्मी यत्प्रकृत्वरोजनिष्ठोऽभेदो भवति स्वीकार्यः। तद्वाक्यस्थ तत्समस्त्रे उद्देश्यीभूतस्य सौजन्यस्य भेदसम्बन्धेन चन्द्रवत्त्वं भासितं तत्रा एक एवाभेद प्रत्यक्षे भासनीयः। न चाभेदस्याभेदः इत्यत्र दोषो उभयत्रैव - घटभेदः स्वाश्रयतादात्म्यसम्बन्धेन, स्वनिष्ठ-योगिकत्वेन रूपेण तात्पर्यविषय। अत प्रकृते तादात्म्येन -

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

(गौणमुख्यन्यायाधिकरणम्)

उपपदे राजनि उ मनोक्ष्यति कालेत। इतीदं वचनमेऽत्र राहौ मालनत्वे सति राहोर्मुखेऽपि वर्त्तते। अस्मिंश्चर्थे एतद्धर्मस्य मालनत्वस्य वचने, एवं चन्द्रधर्मस्य मालनत्वस्य मुखेऽपि स्त्रीमुखादिविच्छिन्नचैतन्ये आरोपितत्वात् मुखं वचनाद् मालनं भवति, इत्यर्थे वक्तव्ये मुखवत् इति वाक्यमुपन्यस्तम् इति।

आचार्यः श्रीभर्तृहरिरप्याह —

एवमाहुरनर्थानां धर्मान्यत्वे पटीयसः।
निमित्तमेवादेशस्य नार्थाधिक्यस्य विद्यते॥ १॥
सर्वधर्मेषु सत्स्वेव धर्मिण्येकत्र धर्मतः।
प्रतीतिर्भेदतो गौणं मुख्यत्वं चोपचर्यते॥ —

अयं भावः — वैयाघ्रपद एवं वाक्यमनेकार्थत्वं मन्यते। यत्र यत्र एकधर्मनिमित्तमेकत्र वाक्ये पदमन्यत्र तेन तेन धर्मनिमित्तमेकत्र तत्तदर्थाभिधायित्वं तत्र वि-कोपचरत्वमनेकविधं वा भवति।

अनेनैव धर्मः प्रवृत्तिनिमित्तो यत्र एवंभूतधर्मान्वित शाब्दिकतः पदस्य प्रतीतिः केवलेन प्रतीयमानार्थकोपचरत्वं, एकप्रतीतिः केवलेन अप्रतीयमानार्थकोपचरत्वं तत्र गौणार्थरत्वमुपचर्यते।

इत्यस्यां — गौणस्य मुख्यार्थत्वं वा कोपचरं पदं एकमेवास्ति, तथापि — तत्रैव एकस्मिन् पदे तत्तदर्थाभिधायित्वं तत्तदर्थोपचरत्वं न भवति, प्रकरणादिनिमित्तस्य भिन्नत्वात्।

द्वितीयश्लोके "तत्तद्धर्मतः" इत्यस्यैव पदस्य व्याख्यानं "अनेकधर्मतः"। गौपदस्य गौत्वजातिविधिरत्वात् प्रतीतिः तत्तत्पदेषु भवः, काद्यीत्वे गोपदस्य प्रतीतिजातिः, गौः गौः। उभयोः इत्योर्मध्ये भावार्थः भवति। अत्र ये पदमुपरि यदस्यां स्थितौ पदार्थस्य निरूपकमाश्रित्य स्थितिः ये ते आश्रयाः —

गौत्वजातिः, वाहीके निमित्तं वेष्टितत्वं।
अर्थभेदे विधयित्वं शब्दः स्वार्थे व्यवस्थितः॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वकारिणो वैयाकरणा गाङ्कादि-क्रियाभि-
तेन वाहीकार्थे गोशब्दप्रयोगमिति। शब्दद्वारा गोव्यक्तेव
अभिधानशक्तिरेवो भवति। 'गौः' इति स्थले कुत्वगोत्वरू-
वाहीकार्थे आरोपितगोत्वस्य भानं भवति। शब्दस्य स्वरूप
मेव प्रवृत्तिनिमित्तं भवति। अत एव शब्दः; वहन्
स्थिर वाहीकार्थेऽपि व्यवहृता भवति। अत एवोक्तं भर्तृहरि-
~~[illegible]~~ एकमूर्तिर्द्वेधा नेव गोजातिरवादिषुः, भवि वर्तते।
'शब्दोऽर्थमात्रं विषयीकरोति' इति वाक्येऽपि विदुषा
शब्दोऽर्थो ग्राह्यः, तत्रिष्ठत्वात्। स्वार्थेऽपि
प्रवृत्तिनिमित्तमूतार्थे तु शब्दो नियमेन स्थितो वर्तते। तदेव
प्रवृत्तिनिमित्तमेव शब्दस्य धर्म्मो भवति। अत एव शब्द एवा
र्थ एव भवति। इति उक्तश्लोकतात्पर्यम्।

अत्र वाहीकादौ यो शब्दस्य गोत्वरूपेण अनु
भवः स धर्म्मार्थं एव गौरित्यत्र गौर्वाहीक इत्यादि स्थले लक्ष
लक्षणा: फलम्। इति चेत् उच्यते — गौः शुक्लः इति प्रतीति निर्वाह
वाहीकः स्थिर इति। अर्थात् वाहीके गोत्वं शक्यतावच्छेदकं भवति
तात्पर्यं गोगतजाड्यत्वं शैत्यत्वं वाहीके भासते
शब्दस्य व्यञ्जनावृत्त्या वाहीके गोत्वप्रतिभो भासते।
इत्थं प्रयोजनवत्त्वात् गौर्वाहीक इत्यत्र लक्षणा फलं फलं भासते।

(1) वाक्यस्थ साक्षात्सम्बन्धमूलकारोपाय क्षणा
(2) वाक्यगतगुण इव गुणवत्पदपदार्थयो सम्बन्धमूलकारो-
पो गौणः। अर्थात् प्रथम आरोपो गौणः, तत्र
पेक्षाऽप्रयोजनं गौणः इतीयं पंक्तिर्यत्र गौणो निम्नलेखितो
गत इति। अतो गौर्वाहीकादिति गौणी भवति।

पदयोः सम्बन्धो गौणी क्षणायां बीजरूपं भवति।
वाक्यस्य अतः प्रयोजनं शैत्यादिगुणस्य तिरूपं लक्षणा-
मूलं भवति। शब्दशक्तिः प्रयोजनवत्ता सम्बन्धो

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

नैव लक्ष्यते। गौजी लक्षणायां पूर्ववत् सम्बन्धाभावात्। अतः प्रयोजनवत्यां गङ्गायां गङ्गापदं लक्षणया प्रयुक्तमिति वक्तव्यम्।

तथाहि वस्तुसम्बन्धः लक्षणाबीजं, गङ्गायां घोषस्य स्थले गङ्गापदस्य तीरे लक्षणायां, शैत्यादिधर्मप्रयोजनस्य प्रतीत्ये वक्ष्यमाणहेतुत्वेन। तस्य वक्ष्यमाणहेतुत्वेन विना लक्षणैव शैत्यपावनत्वादिविशिष्टे तीरे स्थले तीरे तीरे तीरे गङ्गापदं लक्षणया प्रयुक्तमिति वक्तव्यम्। इति चेत् न। प्रयोजनस्य शैत्यपावनत्वादेः वक्ष्यमाणहेतुत्वेन लक्षणाघटकतात्पर्यविषयत्वाभावात्, प्रयोजनविषये तात्पर्यज्ञानस्य लक्षणाघटकत्वेन गङ्गायां घोष" इत्यादिस्थले तटे शैत्यपावनत्वादिविशिष्टे घोषे गङ्गापदस्य लक्षणाया अनिवेदितत्वात्। एवं गङ्गापदं निरूढलक्षणादृष्ट्या प्रयोजनविषये शैत्यपावनत्वादौ लक्षयति, लक्षणायां मुख्यार्थबाधादिरूपं हेतुत्वेन, अतः तिरस्कृतस्य हेतोरभावात् लक्षणाया न तत्र सम्भवः। यद्वा गङ्गापदं घोषैकसम्बन्धिनि प्रवाहैक्यसम्बन्धेन प्रवाहैक्यविशिष्टे तटादौ लक्षयति, तथैव यदि तत्रैव शैत्यादिबोधः भवेत् तदा प्रयोजनमपि लक्षणा वृत्तिं धारयेत्, न च गङ्गापदात् तटे शक्तिग्रहः, न च तत्रैव बाधः मुख्यस्य, इति गङ्गापदस्य तत्रैव पावनत्वादिविशिष्टे शक्तिः लक्षणा च सम्बन्धाभावात् न युक्ता। एवं च यत्र यत्र प्रयोजनं तत्र तत्र लक्षणा न प्राप्नोति।

इत्थं च घोषादिपदार्थस्य सम्बन्धः तीरादिः, पुनः गङ्गात्वेन धर्मतावच्छेदकस्य तीरादेः आरोपः, ततः लक्षणा इत्यपि शैत्यादिविषयप्रतीतेः अनिर्वाहः शैत्यादिविषयतायाः तात्पर्यावेन वस्तुसम्बन्धविषयीकरणेऽपि वैफल्यात्, लाघवेन पूर्वत्र गङ्गापदार्थस्य तीरादेः लक्षणाबोधो वक्तव्यः। तदा गङ्गापदार्थस्य शैत्यादेः

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शब्दस्य तौल्यतीति अर्थे च मात्रिका(मात्रा)दिभ्यः ठन्-प्रत्यये कृत्वा निर्वृत्तिः अनुभवो हेत्वाश्रितः प्रयोजनं विधिवत्ती(कैकवाड़ी)रादिः, अनुभवोहेतुर्यं मात्रिकाः मात्रः(मात्रा)दिप्रत्ययः तथा गौर्यादिभ्यश्चेति ङीष्प्रत्ययो-नादि यदि प्रत्ययस्य सम्बन्धलक्षणायां कीत्रादयो वृत्तः प्रत्ययस्य तेनैव प्रत्ययस्य सम्बन्धो लभ्यते तौल्यादिकं प्रत्ययस्य सम्बन्धिनं प्रतिपद्यते, अथवा प्रयोजनविधिवत्ती(दो लकवाड़ी)रादिति प्रत्ययस्य प्रत्ययार्थकत्वात् प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थान्वयित्वात् प्रकृतिरेव प्रत्ययस्य सम्बन्धी भवति प्रत्ययस्य प्रत्ययार्थतिरस्कारेणाऽऽक्षिप्तत्वात्। अत एव ज्ञानं स्वविषयो ज्ञानम्, फलमभुङ्क्ते इति विषयोक्तिरपि उपपन्ना भवति। अन्यथाऽऽक्षेपाभावात् तात्पर्यानुपपत्तेर्न्यग्भूतोपाधेः।

अत्र किञ्चिन्मात्रिकादयः प्रयोगाः प्रयोक्तृभिः शब्दबोधविषयतार्थं शब्दं ज्ञानशब्दैः स्वीयान्-प्रत्ययस्य तात्पर्यविषयतया शब्दे वृत्तिज्ञानशब्दौ आश्रयतो ज्ञाति विषयत्वावाचकत्वेन "प्रमा(ज्ञा)नमस्त्यनया" इति-रूपेण प्रयुञ्जते इति पर्यालोचयन्तु। इति चेत्—

गौर्वाहीकः अजिनमाविकम्" इत्यादिस्थले तु अजाद्यवयवानां हित्वादिधर्मस्य मात्रादेः प्रत्ययस्य-प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वेन गवादिशब्दो वृत्तिज्ञानशब्दस्य आश्रयतो ज्ञातृत्वावाचकत्वेऽपि प्रमाधिकरणत्वेन प्रयोक्तृप्रमाधिकरणत्वस्यैव "प्रमा(ज्ञा)नमस्त्यनया" इति हित्वं गवेत्यादिशब्दस्य तात्पर्यविषयतावच्छेदकेन वर्तमानत्वात् प्रकृत्यर्थान्वयितावच्छेदकजातिवाचकत्वं अतो गवादिशब्दस्य ज्ञातृत्ववाचकत्वाभावेन हित्वमनुपपन्नम्। अतः तत्र सूत्रस्य ~~मात्रादेः~~ मात्रादि विशेषो नानुपपन्नम्।

"गोमान् गोष्ठे" इत्यादिस्थले यदि गोशब्दात् मत्वर्थे इनौ प्रयोगोऽस्तीति तदा गोशब्दाच्छक्तिज्ञाने तात्पर्यग्रहे आधारत्वस्यापि भानं भवति। तत्रैकत्वसंख्याविशेषवाचिनि विभक्तिप्रत्यये

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विधते इदं वचो महर्षिगौतमेनोक्तम्। यत्र व्यक्तिर्न-
स्मीदेतीं विधे, तत्रैव धर्म्यत्व-धर्मेऽप्रकाशकत्वं दोषः आगे
यत्पदप्रकाश्यविधयति, इदं उद्देश्यतावच्छेदकधर्मे हानि लक्षण-
वर्डसिद्धिर्भवति। प्रथमविधेयोऽयं 'स्त्रीत्वेनाधिकारः' इति
सूत्रस्थ गायत्र्यधिकरणोऽस्ति। यत्र प्रकृतिप्रकृते दर्शपूर्ण
यत्कर्तव्यतोपदेशादि सूत्राद्विना नावगतं तत्र इयं गायत्री
इत्यादि स्थले प्रकृतिगतविधेयत्व, गायत्रिकर्तृकत्वे
प्रकृतेः गायत्रीत्व धर्मितदुभयैक मतते। लोपविधायकं तत्र
तत्र प्रमाणमस्ति। अतः प्रत्ययलोपे प्रति प्रकृतिसमभिव्याहृत
प्रत्ययार्थे प्रत्ययार्थनिरूढार्थे, प्रकृति-
लोपे प्रति प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थविधित्वार्थेन अनादृत्ती-
कृतां कोयाधिकरणांगत्व नाश्रयेत्।

~~मेयाधिकरणम्~~

मेयाधिकरणमिमन्तद्धितैकपदत्वेन ज्ञाना-
वच्छिन्नलक्षणाज्ञानत्वेन धावदर्थोप-
स्थितत्वोपपादनम्॥

द्वितीयपदं सप्तम्यन्तं प्रकाशकम्। एवन्तत्व-
विशिष्टज्ञानत्वेन शक्तिरिति लाघवं भवति।
एवन्तपदेन एवंगतत्वेन इत्थंभूतार्थशक्तिरिति नियम
वति। अपि तु सप्तम्यन्तं तादृशविशेषशक्ति-
मति तादृशज्ञानौ द्वौ शक्तौ। इत्थंभूतार्थ-
प्रकारावच्छिन्ने एकधावदेन न शक्तिर्ज्ञानमिति नियमात्,
उद्देश्यतावच्छेदकविधेयत्वस्य शक्तिः तादृशत्वं भवति। अथवा
योगरूढत्वं द्वितीयं पदस्य द्वितीयवं तत्पदं उद्देश्य-गायत्री
-वती इत्यादि धावदर्थोपस्थापकं भवति। तत्पदविशेषणं
~~उद्देश्यतावच्छेदकविधेयत्वं~~ उद्देश्यतावच्छेदकविधेयत्व-
योः स्वस्वितत्वसम्बन्धेनान्वयं कृत्वा द्वितीयपदमवच्छिन्न
सप्तम्यन्तं विधेयत्व बोधयति।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अतो योगविभक्त्या नाद्द विभक्त्या उभयत्रकोपेन उभय
त्र पर्यायेण द्वित्वादि-दोषाऽन्वेकुवतिनस्ति।
अ वाक्यकारस्यांविवेव द्वित्वेन उभयत्रकोपो
भवति। अतो लक्षणावृत्तेरेकत्वेन व्यभिचारीति चेत्
अथवा द्वित्वादेरेकत्वनिश्चितत्वेनैवैकत्वस्य
उभयत्रकोपेन तद्विभक्त्योपीत्यत्र द्वित्वादि-
विशेषाविवक्षया उभयत्रकोपो भवति, अत
लक्षणावृत्तेरेकत्वेन व्यभिचारीति चेत्
लक्षणाकारकोक्तिलक्षणालक्षणेत्यत्र
तात्पर्यभिप्राय — यत द्वित्वादेन लक्षितत्व उभयत्रकः
द्वित्वेनैवाभिधावृत्तेरपेक्षा अनुचिता इत्येतदर्थो लक्षणा-
लक्षणा इत्यत्र। उत्पर्यायेण तिङन्तकोपे प्रकृति-
प्रत्ययोपीत्यत्र = शब्दं अर्थं च तात्पर्यभाक्त्व द्वित्वादि
विशेषाविवक्षया द्वित्वादिविशिष्टयोरेकत्वयोरुभयत्रकोपो
भवेत् = यथाभोजनं = प्रकृत्यर्थोक्ति तात्पर्यविषयीभूतार्थ
वं प्रत्ययार्थ इति निगमनात्मकवाक्यो भवति, द्वित्वे-
संख्याप्रकृतिशब्दोपीत्यनुपपदमानितः, तत्रः संख्यत्व
मुभयत्रकत्वेनैवान्वो बाधिता इतिचेदुच्यते — यदुक्त-
निगमने प्रकृति शब्दो पीत्यतीत्येण मत्वा प्रकृतिप्रत्यो-
पीत्यतिः द्वाविमिति वाक्यम् अर्थात् प्रकृत्यर्थविशेषणप्रकृ-
तिविशेषीभूतार्थत्वस्यैव द्वित्वेनाप्रकृत्यर्थ प्रकृतिप्रत्यो-
पीत्यति शब्दविधेयतयोपीत्यतिः तद्विषयीभूतार्थापेक्षया प्र-
त्ययार्थत्व शब्दविधेयतया उपीत्यतिः अतो लक्षितलक्षणया
प्रत्ययैव भवति, इत्यनेन क्रियालक्षणाप्रकारत्वेनैव विवो
क्षणात इति व्याकरणवाक्यानि निगमनात्मकवाक्यानि

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

दर्शने यति "अतिक्रमीत्" इत्यादि विहितवर्तमानकालिकी क्रियेति। तात्पर्यवशतो कोपे गति आदि तत्रत्यो योऽन्वयी ~~[illegible]~~ अतिक्रमीत् ~~[illegible]~~ इत्यादिः क्रियाविशेषस्तेन सम्बन्धी भवति। अतिक्रमीत् इत्यादि "अतीतः" इत्यादिपदसमानार्थकः। अतीतः (पूर्वोत्पन्नः) अनागतः (भविष्यत्काले उत्पत्स्यमानः) वा यदा, तत्सम्बन्धिनी इत्यर्थः भवति, तदा तत्क्रियान्वयी, येन तत्क्रियान्वयेन तत्क्रियाविशेषणं भवति। यदेषु अतीतादिषु त्रिषु भावेषु वर्तमानस्य क्रियाविशेषणस्य। पदानां नवत्वं तावत्— नवत्वनिबन्धनत्वमर्थतो नवत्वनिबन्धनविभक्तिकत्वम्। एतच्च पदकर्तव्यतावत्— अनुक्तसमानाधिकरणविभक्तिकत्वम्। तच्च प्रातिपदिकेतरशब्दोत्तरत्वे सत्यर्थवत्त्वम्। तत्रार्थवत्त्वे प्रत्ययस्य प्रकृतेः वा एकदेशोऽनर्थको भवति, न प्रकृतेः प्रत्ययस्य वा एकदेशोऽनर्थको भवति, न चैतत् पदानामर्थवत्त्वं कोपजनकत्वा अवश्यं तत्र भवति, न चैतत् कस्यापि उपादेयतया मतम्।—

तथा च प्रयोगे अनियतानां वर्णानां वैशारद्येन, यो वर्णविन्यासस्तेन विहितत्वात् प्रातिपदिकेतरत्वे सति नवत्वं भवति। तादृशेन प्रयोगेण वर्णानां वैशारद्येन विहितवर्णसमूहत्वेन प्रातिपदिकेतरत्वं भवति, तादृशे प्रयोगे वर्णानां वैशारद्येन विहितत्वमपि आपाततः तात्पर्यवशतो भवति, तादृशे तादृशवर्णसमूहस्य प्रातिपदिकेतरत्वं भवति। उक्तानां तत्रत्यस्य क्रियाविशेषणस्य योऽन्वयी भवति— इत्यत्र क्रियाविशेषणे "पदोत्तरे" इति सूत्रेण पदसंज्ञायां प्राप्तायां तदपवादमिदं सूत्रम्— "न पदान्ते" इति सूत्रं तत्रत्यः पदान्तो योऽवयवः तस्य पदसंज्ञां बाधते। तेन पदसंज्ञाभावात् तस्य नवत्वं भवति, तदुक्तं भाष्ये एवं सौदाहरणं सूत्रद्वयं विवृतम्।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

नैयायिकानां मतेऽतिव्याप्तिदोषः - त्वदेकोपयमत्वावच्छेदकावच्छेदेन हि केवलं लक्षणादृष्टयोः मुक्तिविशेषकत्वं कोपयामहे। त्वदेकहेतुकत्वं तदेकोपयोगि एव, इत्थमेव तत्सम्बन्धेन तत्त्वज्ञानलक्षणादृष्टयोः हि केवलयोः मुक्तिलक्षणं भवति, इति युक्तमुक्तं भवन्मतानुचरैः, तत्तदुपयोगितावच्छेदकावच्छेदेन हि केवलं तत्तद्विशेषकं कोपयामहे, लक्षणादृष्टित्वं तत्तत्त्वज्ञानोपयोगित्वं न तावता विहन्यते। त्वदेकोपयोगितावच्छेदकावच्छेदेन मुक्तिसम्बन्धोऽपि भवतु। नन्वेवं, गोत्वलक्षणादिना अश्वत्वलक्षणादृष्टयोः तावता मुक्तिसम्बन्धः एव लक्षणाया: कीदृशः स्यादिति। इदमुक्तं भवति विषये किं: मार्जयितव्यमिति। ——

इति लक्षणानिरूपणम्

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

~~185 200~~ 20

व्यञ्जना निरूपणम्

वस्तु कोऽर्थः वाच्यादि वैविध्यस्वरूपानुपपत्तिमाशङ्क्याह किमेषो व्यञ्जनादिर्व्यापारः। उत अभिधा(लक्षणा) व्यतिरिक्त-स्तात्पर्यादिरूपो वाक्यगतः। आद्ये वाक्यगतत्वं न स्यात्। द्वितीये तु वाक्यगतो वाक्यस्यैव स्यात्। तथा च वाक्यमेव काव्यं स्यात्। न चैतदिष्टम्।

किञ्च एक निपातानां वाचकत्वं न वाक्यस्यैव तस्य वाचकत्वं सदृष्टमिति (नाथे) तीक्ष्णस्य मक्षिका ग्रसतीत्यादौ तथेऽपि ~~प्रसङ्गे~~ व्यञ्जकत्वस्यैव प्रसङ्गात्। ~~वैयाकरणादि~~ वैयाकरणानामपि तत्र स्फोटस्यैव वाच्यत्वात्।

अथ तेषां (तथाविधव्यञ्जना धवल-तटश्चि-पट-पटुर-देश-दूर-लक्षणा चेतयादौ तत्तत्पदानां इत्येतादृश एवार्थः) वस्तादेर्विशेषस्य तैस्तैर्विशेषैरेवोपस्थितत्वात् नवीनः। अतः तत्र लक्षणा न भवति। वस्तु अथवा विशेषतत्वतः

न च यदि वस्तेव सत् ~~वस्तु~~ वस्तुनः विशेषस्यानुपस्थितौ-मनन्वयस्तात्पर्यानुपपत्तिर्वा दण्डापूपिकयेव वाक्यार्थो भवेत्। व्यञ्जनाया वृत्तित्वे तु नैष दोषः। इति स्थले अन्यत्रान्वयाभावस्य वर्तत्वा इत्यर्थः काणः, तत्र लक्षणैव भवतु, तावतापि स्तनन्धयादेरिवोऽपि वक्तुर्भावे न तेषां वस्तु न भवति, किन्तु ~~इदं~~ इदं वाक्यम् इदं पदं वाऽस्तीत्यस्य न वाच्यत्वे न लक्षकत्वम् स्यात्, किन्तु व्यञ्जकत्वमेव, अतोऽस्य पृथग्वृत्तिविरहवतः एव व्यञ्जनायाः भंगप्रसङ्गः।

~~प्रसङ्गे~~ प्रसङ्गे व्यञ्जकत्वं — यत्रापि तात्पर्यग्रहः वाक्यस्य तात्पर्यानुपपत्त्या वा लक्षणायामेवान्तर्भावो इत्यत्र मतं पुनः वक्तृबोद्धव्यवाक्यत्व-तदर्थ-तदार्थविशेषत्वं, एवमेव बोधजनकतावच्छेदकतया शक्तिग्रहोऽपि शक्तिग्रहे, तेन वृद्धव्यवहारादेव व्यञ्जकत्वमेव न भवति, इत्यर्थः तस्मात् तैस्तैर्विशे

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

[illegible] ~~[illegible]~~ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

పట మీద రసితే దాని పై చిహ్నం దానిమీద యంత్రం క్రీ మూలి. రెండు కలశాలు దాని పై ఉంచి ఒక గంధంతో చిత్రహొన్ని కలశాల మీందు వుంచి పోజలు వుంచవలెను. కలశంలో పంచ పల్లవాలు (మామిడి, మేడి, మర్రి, జువ్వి, రావి), ముత్యాలు, పగడం, బంగారం మొ॥లను వస్తుకులు కలగులి వుంచవలెను.

ప్రస్తారవాచక యంత్రం పుటకట్టు గతవే గీయులి కాని పుటకట్టు వలె చెప్పలు మంత్రం గీయరాదు.

ప్రస్తారవాచక యంత్రం

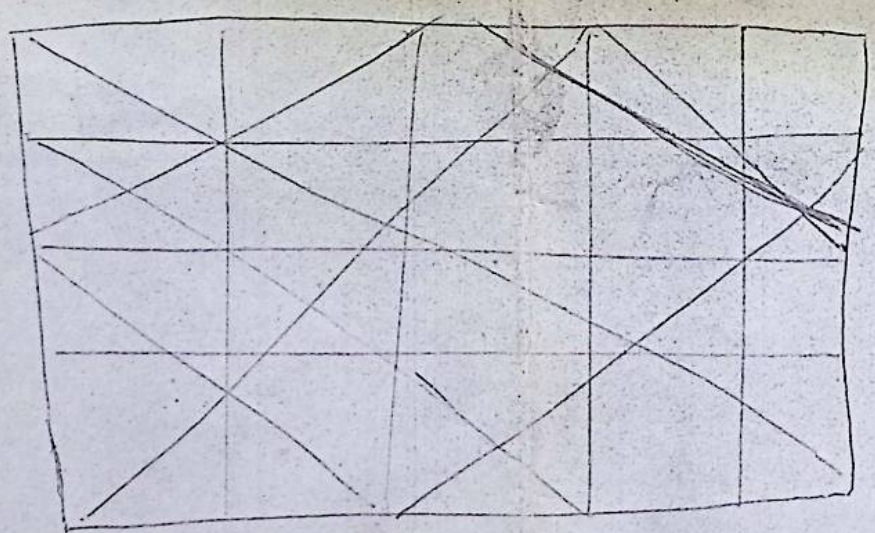

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ఓం పరబ్రహ్మణేనమః

సకల పురుషార్థ సిద్ధిప్రదంబగు

శ్రీ రామోత్సవ తత్త్వదర్శిని

పట్టాభిషేక యంత్రసహితము

శతాధిక వైదిక గ్రంథకర్త

కీ॥ శే॥ చల్లా లక్ష్మీనరసింహ శాస్త్రి గారిచే

వ్రాయబడి

పబ్లిషర్సు

శ్రీ లక్ష్మీనరసింహ ప్రెస్

బచ్చుపేట - మచిలీపట్నం

ముందింది ప్రకటింపబడినది

తృతీయ ముద్రణ ప్రతులు 500

రిజిస్టర్డు కాపీరైట్] 1983 [వెల 10-00

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

విషయాః	పుటే.	విషయాః	పుటే.
ఏకముదాహరామతోధదశ		నాగహారతి	341
మండలోద్ధార	176	పంచహారతి	,,
మంటపకుండవిధానం	177	కుంభహారతి	,,
చతురస్రసాధనవిధానం	178	నక్షత్రికాహారతి	,,
ఇతి కుండమంటపవిధానం	,,	రథహారతి	,,
నవరాత్రికలశస్థాపనం	180	కర్పూరకలాహారతి.	342
శ్రీరామాష్టోత్తశతనామావళిః	190	మంత్రపుష్పం	,,
శ్రీరామసహస్రనామావళిః	193	ప్రదక్షిణం	,,
శ్రీరామసీతాకల్యాణోత్సవం	206	క్షమాపణం	,,
శ్రీసీతా జన్మోత్సవ విధిః	214	వసంత నవరాత్రోత్సవం	348
తత్కార్యంపద్ధతియోగం	,,	అథనవవిధ పుష్పాణి	,,
శ్రీరామజన్మోత్సవపద్ధతియోగం	220	నవవిధ ధాన్యాని	,,
అనధ్యానాదిపోడశోపచారాః	234	నవవిధ ఫలాన్యాని	,,
అభ్యంగస్నానం	237	నవాహ్నికం	,,
అనఘాజోపచారాః	239	లఘునవాహ్నికం	349
మంగళాచరణం.	241	నవవిధ ఫలాని	,,
కళ్యాణోత్సవం (యజుర్వేదుల పద్ధతిః)	242	నవవిధ తాంబూలాని	
ఆదౌ కౌతుకధారణం	248	నవవిధ రాజోపచారాః	
పాణిగ్రహణోపయోగినిర్ణయః	,,	నవవిధ భోగ్యవస్తూని	350
సీతారామకల్యాణోత్సవం		నవవిధ వస్త్రాణి	,,
పురాణోక్తనూర్గను	270	అథనవవిధాభరణాని	,,
ఏకహారతి	,,	మహాసంకల్పః	346
నేత్రహారతి	,,	సీతోపనిషత్	351
బిల్వహారతి	,,	చూర్ణికా	354

గ్రంథస్థ విషయములు సమాప్తము

— —

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

విషయాః	పుటం.
శ్రీరామోత్తరరత్నదర్శినీ	
గ్రంథ రంభః	1
ఉపరత్నపుష్పికాపారంభః	2
ప్రథమరత్నమ్	6
ద్వితీయరత్నమ్	13
తృతీయరత్నమ్	17
చతుర్థరత్నమ్	17
పంచమరత్నమ్	19
షష్ఠమరత్నమ్	21
తామునామసప్తాహోత్సవవిధిః	24
విద్యాధిరోపాధ్యానమ్	88
శుకజనయోః పూర్వజన్మ వృత్తాంతః	88
వసంత నవరాత్రారంభః	89
దశావరణ మహాపూజాగ్రిమః	45
తత్పత్రికావళిః	47
శ్రీరామలఘుయంత్రోద్ధారణ విధిః	6
పీఠోపపూజాగ్రిమః	61
దశావరణపూజా	69
శ్రీరామాగమోత్సవవిధిః	71
శ్రీసీతారామ పట్టాభిషేక ప్రయోగః	81
అగస్త్యకాగభుశుండివిధిః	96
వారివాహళిః	10
బాలాయాస్తోత్ర వైదిక పూజా ప్రయోగః	103

విషయాః	పుటం.
జన్మకుండలీ పరికారో నిరూప్యతే	106
శ్రీరామ జన్మకుండలి	105
రత్నవరాతవిధిః	118
మహాసామాజ్య పట్టాభిషేక ప్రయోగః	110
శ్రీరామాయణస్య పారాయణ ప్రేషణయోగ్రిమః	138
బాలకాండస్య	131
అయోధ్యాకాండస్య	135
అరణ్యకాండస్య	136
కిష్కింధాకాండస్య	136
సుందరకాండస్య	137
సుందరకాండ సప్తసర్గపారన పరికారః	138
యుద్ధకాండస్య	139
అశ్వత్థనమంగళశ్లోకాః	139
హనుమత్పూజా పఠనీయశ్లోకాః	141
శ్రీసీతాష్టోత్తరశతనామావళిః	143
శ్రీసీతాసహస్ర నామావళిః	145
అథ సుందరికవర్ణ సంపుటిత శ్రీరామాష్టోత్తర శతనామావళిః	168
శ్రీరామనవమీ నిర్ణయః	169
హనుమత్పరిష్కారాయుదాప విష్ణుసంవాదమ్	171

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

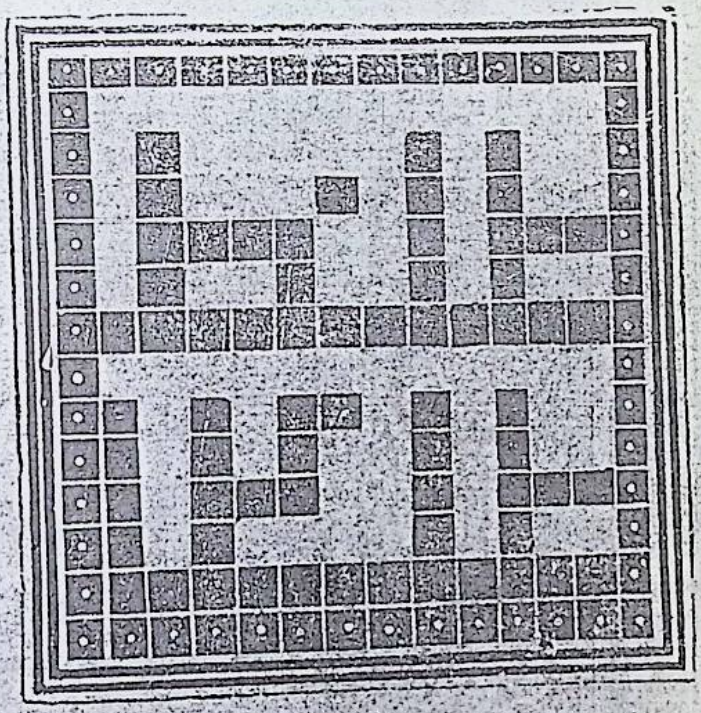

చతస్రాండలా నవరా ప్రాచ్యాత్సభాదిషయత్రయయుత దేవశాస్థాన
విహితంత్రతత్ర శ్రీరామదేవస్థాపనీయపీఠోధూర్యాం విన్యా
తద్దైవ రామనామ సప్తాహోత్సవ భజనయుంటకర్ణ వేద్యాం
సహర్షంచ ప్రశస్తమమీ.

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

మణ్డలమ్ ౫౧.

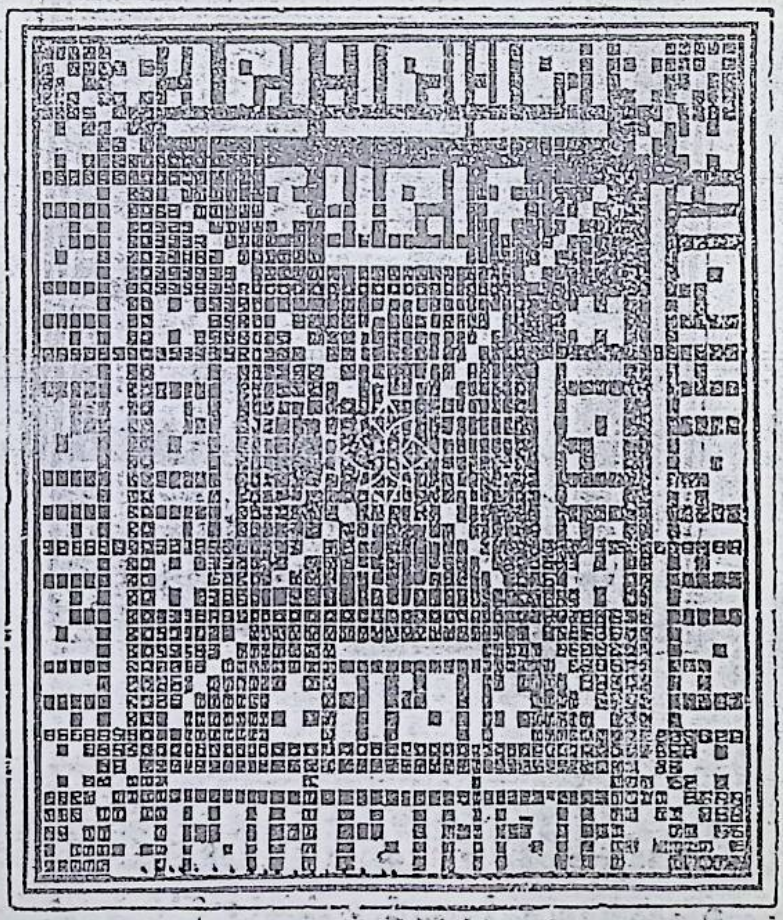

పతిష్యాదిలం శ్రీరామ మహాసామ్రాజ్య పట్టాభిషేక స్థాపన
పట్టాభిషేకమహాపట్టాభిషేకోత్సవేన, శ్రీరామసహిత దివ్యమణ్డపో
ద్యాపనగ్రహసురక్షిత రామప్రతిష్టావిష్ణుపతిష్ఠాకర్మసుపరిశ్రమమ్.

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ఇదం దేవవాస్తు మండలం నవ రేఖాత్మకమ్.

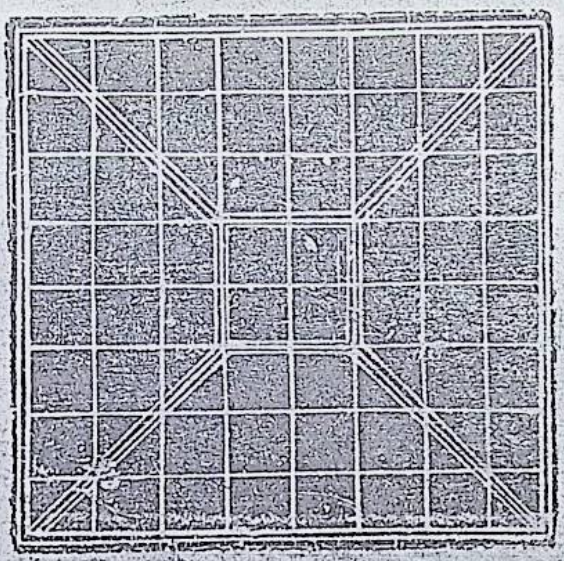

ఏతన్మండ్డవాస్తుపురుషాదిమండల దేవతావాస్తు పూజన చక్రమ్.

ఇదం దశ రేఖాత్మకం నవగృహ మండలమ్.

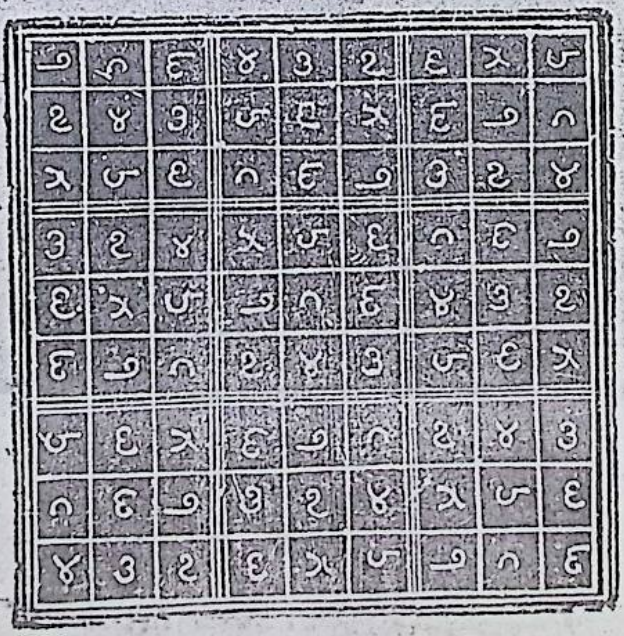

ఇదం చతుష్షష్టి పదవిన్యాస మండలమ్.

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

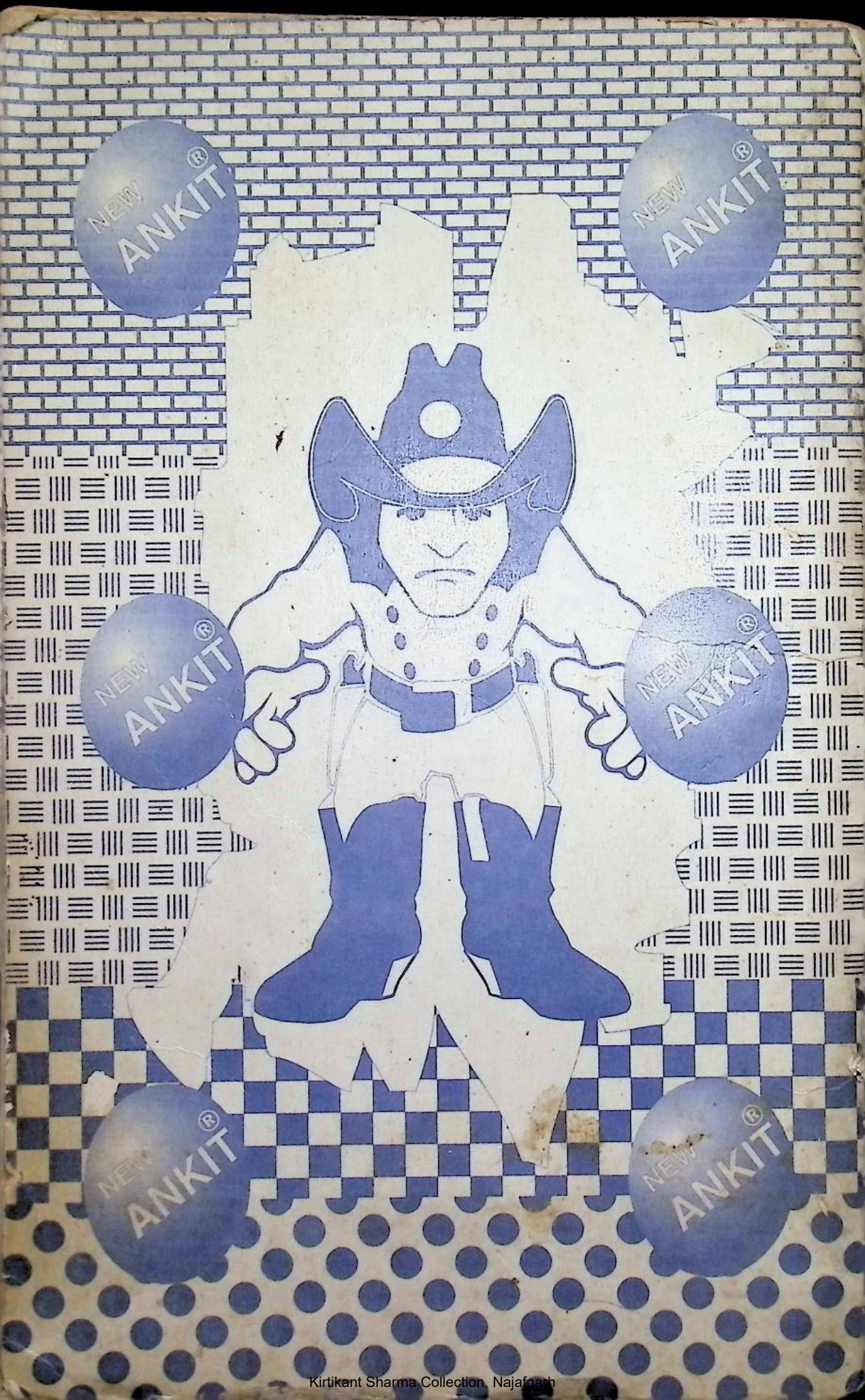

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh